

Γιάννης Ρίτσος.

Ο ποιητής – Ο αγωνιστής – Ο στοχαστής

Στη μνήμη του George Thomson

I

Ο Ρίτσος γεννήθηκε την Πρωτομαγιά του 1909 και πέθανε στις 11 Νοεμβρίου του 1990. Άρχισε να γράφει από το 1917, σε ηλικία οχτώ χρονών¹, και συνέχισε ως το 1989, παραμονές του θανάτου του². Στα 72 χρόνια της θητείας του στην ποίηση δημοσίευσε πάνω από 100 ποιητικές συλλογές και συνθέσεις που περιέχουν πάνω από 100.000 στίχους, 9 τόμους πεζογραφημάτων (που ονομάζει μυθιστορήματα), 4 θεατρικά έργα, 12 τόμους μεταφράσεων, ένα τόμο με δοκίμια για ομοτέχνους του και πολλά χρονογραφήματα.

Αυτή η ποιητική θάλασσα που περιέχει μέσα της ποιήματα χιλιάδων στίχων, όπως *Οι γειτονιές του κόσμου*, και ποιήματα ενός στίχου, όπως τα *Μονόχορδα*, αποκαλύπτει μια δημιουργική δύναμη που όμοιά της σπάνια βρίσκουμε στην ιστορία όχι μόνο της ελληνικής αλλά και της παγκόσμιας ποίησης. Οι αλληπάλληλες ελληνικές εκδόσεις των ποιημάτων του, ο αυξανόμενος αριθμός των μεταφράσεών τους, που ξεπερνάει τις πενήντα γλώσσες, αν οι πληροφορίες μου είναι σωστές³, και οι πολλές και υψηλές τιμητικές διακρίσεις που έλαβε ίσαμε σήμερα από πνευματικά ιδρύματα διαφόρων χωρών του κόσμου, μαρτυρούν πόσο γόνιμη στάθηκε η παρουσία και η ζωή του Ρίτσου στην ελληνική πνευματική ζωή και στα ελληνικά γράμματα, και πόσο σημαντική είναι η απήχηση του έργου του έξω από τα όρια της Ελλάδας και της ελληνικής γλώσσας.

Ο ομήλικός του συγγραφέας Παντελής Πρεβελάκης, στο βιβλίο του *Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος*, επιχειρώντας μια συνολική θεώρηση αυτού του τεράστιου έργου υπογραμμίζει τη σημασία του για τις ηθικές, τις διδαχτικές και τις αισθητικές αξίες που περιέχει, διατυπώνοντας την ακόλουθη γνώμη:

¹ Ο Χρίστος Αλεξίου είναι πρώην καθηγητής νεοελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μπέρινγκχαμ.

Μπορώ να φανταστώ έναν αναγνώστη που διαλέγει για όλη του τη ζωή, ως μοναδικό ανάγνωσμα, τα ποιήματα του Ρίτσου. Είναι αρκετά σε όγκο και σε πλούτο για να τον θρέψουν. Στο κάτω κάτω, όπως ο Ρίτσος έζησε από την ποίησή του, άλλο τόσο μπορεί να ζήσει από αυτήν κι ο αναγνώστης – φτάνει να εισχωρήσει σε όλους τους ιστούς της κι όχι να σταθεί μονάχα στα επικαιρικά⁴.

Εξετάζοντας την ποίηση αυτή από διαφορετική σκοπιά, η πολύ νεότερή του ποιήτρια, δοκιμογράφος, μεταφράστρια και μελετήτρια του έργου του Ρίτσου Χρύσα Προκοπάκη στην *Ανθολογία Γιάννη Ρίτσου* γράφει:

Αν κάποιος θα 'θελε να διαβάσει την ιστορία του αιώνα, θα την έβρισκε ακέρια στην ποίηση του Ρίτσου: στα ποιήματα που την κατέγραψαν σαν χρονικό· στα εγερτήρια άσματα, σε ύμνους ηρώων και ελεγεία· στη μεταπλασμένη ποιητικά βιογραφία του, εγκυκλοπαρμένη σε ποικίλες συνθέσεις. Κι ακόμα πιο βαθιά, στο εσωτερικό οδοιπορικό του ποιητή, που τα αποτύπωνε μέρα τη μέρα με σαφήνεια ή υπαινικτικά. Κι αυτό το «υπαινικτικά» λέει περισσότερο για τη βία του καθεστώτος, τις νοοτροπίες και τη συμβατική ηθική, τους ιδεολογικούς πειθαναγκασμούς. Με προσωπεία και δάνειες φωνές αρθρώνει την αλήθεια του. Οι αμφισημίες, οι αντιφάσεις, οι παλινωδίες μαρτυρούν τη σκληρή πάλη του στοχαστή που δέχεται τα δυσοίωνα μηνύματα των καιρών, ενώ έχει συνδέσει το πεπρωμένο του με το υψηλότερο όραμα της ανθρωπότητας.⁵

Θεωρώ αυτονόητο πως είναι ακατόρθωτο επιχείρημα να παρουσιάσει κανείς ένα έργο τέτοιου μεγέθους στα περιορισμένα όρια ενός άρθρου. Για να καταλάβουμε τη σημασία του θα έπρεπε να δούμε σε μια διαλεκτική σχέση αυτή την πληθωρική ροή στίχων με το βιωματικό και αισθητικό τους αντίκρισμα· την αδιάκοπη δημιουργία με την αδιάκοπη εξέλιξη των εκφραστικών του τρόπων· την κοινωνική και πολιτική του στράτευση με τον ιστορικό και υπαρξιακό προβληματισμό του· την επικαιρική και συγχρονική με τη διαχρονική διάσταση της όρασής του· και τέλος, το πλάτος και το βάθος του στοχασμού του, που εκφράζεται μ' ένα αμέτρητο πλήθος ποιητικών εικόνων απίστευτης πρωτοτυπίας και καταπληκτικής ομορφιάς.

Θα έπρεπε ακόμη να δούμε τον ποιητή και το έργο του σε θέση και σε αντίθεση με τους πολιτικούς αγώνες της εποχής του, στους οποίους συμμετείχε ενεργά και ολόκληρα, με την ψυχή του, με το σώμα του και με την τέχνη του, με τις περιπέτειες του ατομικού του βίου, που στάθηκαν εξαιρετικά οδυνηρές, και μ' αυτόν τον «κνυλοδίωκτο» ήλιο της ζωής, που μας διπλώνει όλους μας «ως αράχνη με φως και με θάνατον ακαταπαύστως», όπως λέει ο Κάλβος. Μόνο τότε θα μπορούσαμε να καταλάβουμε από πού πηγάζει αυτή η ανεξάντλητη θησαύριση ανθρώπινης εμπειρίας που περιέχεται στην απέραντη θάλασσα των στίχων του Ρίτσου, να αισθανθούμε το αισθητικό ύψος και να νιώσουμε το στοχαστικό βάθος αυτής της ποίησης, όπου ο κοινωνικός προβληματισμός οδηγεί στα μεγάλα ιστορικά και υπαρξιακά

ερωτήματα του ανθρώπου και φτάνει στις μεταφυσικές απαρχές της ζωής· κι όπου η πνευματική και ηθική αδιαλλαξία του ποιητή «ενώνεται», όπως λέει ο ίδιος, «με την ψυχική καρτερία, μέσα σε μια βαθιά ενατένιση και κατανόηση των ανθρωπίνων»⁶, που αποτελεί το τελικό συμπέρασμα της ποιητικής πράξης του Ρίτσου, την ηθική της αισθητικής του.

Μια τέτοια θεώρηση βέβαια απαιτεί συστηματικές και πολύχρονες μελέτες για την ποίηση του Ρίτσου που εύχομαι και ελπίζω κάποτε να γίνουν. Επί του παρόντος, θα περιοριστώ σε μια πολύ γενική και αναπόδραστα αποσπασματική περιδιάβαση σ' αυτή την ποιητική θάλασσα, αρχίζοντας από μερικές ιδέες του για την ποίηση και αναζητώντας την αντανάκλασή τους στο έργο του.

II

Η «αληθινή ποίηση», για τον Ρίτσο, είναι «βιωματική, ποίηση πράξεων και πρακτική»⁷. Είναι καθολική και περιλαμβάνει ολόκληρο τον άνθρωπο: αισθήσεις, αισθήματα και συναισθήματα, πνεύμα και λογική. Και «είναι απέραντη σαν τη ζωή, ένα διαρκές γίγνεσθαι»⁸, που «κινείται ταυτόχρονα σε δυο επίπεδα – το καθημερινό και το αιώνιο»⁹. Ο ποιητής «αντλεί από την καθημερινή ζωή, απ' τα απλά περιστατικά της ζωής και του λαού του»¹⁰, αλλά αντλεί κι από τη ζωντανή μνήμη του παρελθόντος, από τα ιστορικά γεγονότα του παρόντος κι από τα οράματα του μέλλοντος.

«Μέσα και πάνω στις λέξεις του ποιητή αποτυπώνονται πολιτιστικές μνήμες αιώνων, αποθησαυρίζεται η παγκόσμια ιστορία. Το ποίημα ξεπηδάει από μιαν ανάγκη ν' αποδοθεί η σιωπή από μιαν εντολή της ανθρώπινης προϊστορίας, ιστορίας και μεθιστορίας. Μια εντολή που δίνεται στον ποιητή άθελά του κι εκφράζεται μέσα απ' αυτόν. Γράφοντας ποίηση κάνει, χωρίς να το ξέρει, μια μάχη, σώμα με σώμα, με το θάνατο. Κι όταν λέμε θάνατο δεν εννοούμε μόνο τον φυσικό, αλλά και όλες τις μορφές του κοινωνικού θανάτου. Η καταπίεση, η σκλαβιά, οι επιθυμίες που δεν εκπληρώνονται, όλα αυτά είναι μια καθημερινή εκτέλεση, ένας θάνατος. Κι όσο θα υπάρχει ο θάνατος, θα υπάρχει και η αντίσταση στο θάνατο. Μια αναμέτρηση μ' αυτή τη μορφή του κοινωνικού θανάτου είναι (για τον Ρίτσο) η πολιτική ποίηση (ή τουλάχιστον η δική του πολιτική ποίηση), μια μάχη για να φτάσουμε στο «αταξικό γαλάζιο»¹¹, όπως ονομάζει το κοινωνικό του όραμα σ' ένα ποίημά του για τον Νερούντα¹².

Ο ποιητής, για τον Ρίτσο, «πιστεύει πάντα στην αξία της ζωής γιατί, αν πραγματικά τη θεωρούσε μάταιη, δεν θα είχε λόγο να γράφει»¹³. Και είναι η ποίηση «η πρώτη αίσθηση και ο ύστατος λόγος – με την έννοια του πρωταρχικού και τελειωμένου, του καιρίου και του οριστικού»¹⁴. «Το ιδεολογικό υπόβαθρο της τέχνης, το κοινωνικό και ηθικό, αν δεν είναι ο πρώτος λόγος της αξίας της είναι ωστόσο ο τε-

λικός. Γιατί, απόνα σημείο και πέρα, όταν η τέχνη ξεπεράσει τα πρώτα στάδια της ατομικής εξομολόγησης και απολύτρωσης του καλλιτέχνη, της αυτοθεραπείας του, γίνεται αναγκαστικά καθολική έκφραση της ανάγκης όλων των ανθρώπων για δικαιοσύνη, ελευθερία, ευτυχία, για κατάλυση της ασφυκτικής μόνωσης, για κατανίκηση ή τουλάχιστον υπερσυμψηφισμό της στέρησης, της φθοράς, του θανάτου, οπότε το αισθητικό συναντάται με το ηθικό και συχνά ταυτίζεται δυσδιάκριτα μ' αυτό. Εδώ καταλήγει αναπότρεπτα κάθε αληθινή τέχνη»¹⁵. Κι ακριβώς γιατί σ' αυτή την ταύτιση του αισθητικού με το ηθικό κατέληξε η δική του τέχνη, σ' ένα διαχρονικό και βαθιά φιλοσοφικό έργο του, όπως είναι η *Χρυσόθεμις*, μπόρεσε να πει πως *μονάχα το ωραίο μπορεί ν' αντέξει αντίκρου σ' όλο το μάταιο κι ανεξήγητο χωρίς ελπίδα δικαίωσης και ανάστασης, και πως η άλλη όψη του ωραίου ίσως νά-ναι η αγιότητα*¹⁶, ενώ σ' ένα από τα μεγάλα επικαιρικά και έντονα πολιτικά έργα, όπως *Οι γειτονιές του κόσμου*, βάζει ως μότο τους ακόλουθους στίχους:

*Η ποίηση πρέπει νάναι
ένας οδηγός μάχης κι ευτυχίας
ένα όπλο στα χέρια του λαϊκού αγωνιστή
μια σημαία στα χέρια της ελευθερίας.*¹⁷

Ωστόσο, «η αξία ενός ποιήματος βρίσκεται, όχι σ' αυτό που λέει», δηλαδή στο περιεχόμενό του, «αλλά σ' αυτό που είναι», δηλαδή στη μορφή με την οποία εκφράζεται αυτό το περιεχόμενο. Είναι η αδιάσπαστη ενότητα περιεχομένου και μορφής, ή καλύτερα ηθικής και αισθητικής ομορφιάς, που αποτελεί τη βαθύτερη ουσία της μεγάλης τέχνης, και είναι η αγιότητα αυτής της ομορφιάς που μπορεί να σώσει τον κόσμο, όπως πίστευαν ο Ντοστογιέβσκι και ο Σικελιανός¹⁸, ή να τον εξυγιάνει, όπως πίστευε ο Ρίτσος¹⁹.

Για να φτάσει σ' αυτή την ομορφιά «ο ποιητής έχει να παλέψει με πολλά – και πρώτα απ' όλα να ξεπεράσει την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στη σιωπή και στο λόγο». Αυτό δεν μπορεί να γίνει με την εφαρμογή μιας δεσμευτικής ιδεολογίας ή αισθητικής θεωρίας. «Η μορφή δεν εφευρίσκεται μήτε επιβάλλεται· εμπεριέχεται στην ύλη της κι αποκαλύπτεται στην κίνησή της προς την έξοδο», λέει στα 12 ποιήματα για τον Καβάφη²⁰. «Το ποίημα ανακαλύπτεται κατά τη γραφή του και ο ποιητής είναι ο πρώτος έκπληκτος αναγνώστης του. Η αισθητική δεν νομοθετείται ποτέ, αλλά αναιρείται συνέχεια. Βαδίζει από ανακάλυψη σε ανακάλυψη [...] Καμιά αισθητική θεωρία δεν μπορεί να μας μάθει να δημιουργούμε ποίηση»²¹, «η ανάγκη του αληθινού καλλιτέχνη θα συμπέσει με τη γενικότερη ανθρώπινη ανάγκη, κι αυτήν θα αποκαλύψει, θα τη διαμορφώσει αισθητικά, θα την προωθήσει. Κανείς άλλος δεν μπορεί να του τη φανερώσει, να καθορίσει έξωθεν τη μορφή της και να του την επιβάλλει»²².

Οι ιδέες αυτές για την ποίηση (ψήγματα των οποίων συνοψίσαμε εδώ), στις οποίες κατάληξε ο Ρίτσος ύστερ' από χρόνια μαθητείας στο γίνεσθαι γενικά της ποίησης και ειδικά της δικής του ποίησης, παρέχουν κλειδιά για την ανάγνωση της ποίησής του, οδόσημα για τη διερεύνηση και την ουσιαστική προσέγγισή της. Και ένα από τα οδόσημα δείχνει στις βιοματικές πηγές που εξέθρεψαν την ποίησή του. Βιοματικές πηγές που έχουν σχέση τόσο με τις ατομικές, οικογενειακές, κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές και υπαρξιακές εμπειρίες του, όσο και με τις καθολικές και διαχρονικές ιστορικές, πολιτικές, φιλολογικές και αισθητικές εμπειρίες, που ο κάθε αληθινός ποιητής θησαυρίζει, βιώνει, αφομοιώνει πνευματικά και μετουσιώνει στο έργο του.

III

Τα θέματα που τον απασχολούν στις δυο πρώτες συλλογές του, *Τρακτέρ* (1930-1934) και *Πυραμίδες* (1930-1935), μαρτυρούν προσωπικά και οικογενειακά βιώματα, τις αντιδράσεις του στο ψυχικό και αντιπολεμικό κλίμα της εποχής, την ιδεολογική του ένταξη στην κομμουνιστική Αριστερά, τον προβληματισμό του για την ποίηση και το ρόλο του ποιητή σ' αυτή την κρίσιμη εποχή του Μεσοπολέμου. Στο πρώτο από τα ποιήματα αυτά, που έχει τον ενδεικτικό τίτλο *Διέξοδος*, με τους πρώτους στίχους του αναζητάει στην ποίηση τη διέξοδο από το μαρτύριο της αγωνίας του θανάτου από τη φυματίωση που φώλιασε στο σώμα του, κι από την οποία είχαν πεθάνει το 1921 ο αδερφός και η μητέρα του:

*Μητέρα Ποίηση, δέξου με· το σώμα μου σταυρός
και πάνω του καρφώσανε τη ζωή μου Ναζωραίο*²³

Σ' ένα άλλο, που έχει τον επίσης ενδεικτικό τίτλο *Ορμητήριο*, δηλώνει από την αρχή της τη βιοματική αφετηρία και τους κοινωνικούς στόχους της ποίησής του:

*Απ' την πληγή μου κοιτάξα του κόσμου την πληγή*²⁴

Οι συλλογές αυτές μαρτυρούν ακόμη τον αγώνα του ποιητή, από τη μια να χωρέσει όλο τον συναισθηματικό κόσμο του στα όρια της επαναστατικής ιδεολογίας του, κι ο κόσμος αυτός αναμοχλεύονταν, όχι μόνο από το κοινωνικό ιδανικό του αλλά και από την υπαρξιακή αγωνία του θανάτου που φώλιαζε στο σώμα του, από την οποία αναρριπίζονταν μια αντίρροπη δίψα ζωής· κι από την άλλη να εκφράσει τον κόσμο αυτό με τις παραδοσιακές φόρμες μιας ποίησης που αμφισβητούσε στη μορφή την επαναστατική ιδεολογία της.

Από το εκφραστικό αυτό αδιέξοδο δοκιμάζει να βγει το 1935, με το πολύστιχο ποίημά του *Ο ξένος*²⁵ γραμμένο σε ελεύθερο στίχο. Ένα χρόνο αργότερα, ωστόσο, τον Μάιο του 1936, βαθιά συγκινημένος από τα αιματηρά γεγονότα των απεργιών στη Θεσσαλονίκη, θα γράψει το πρώτο του αριστούργημα, τον *Επιτάφιο*. Σ' αυτό το λυρικότατο μοιρολόι, όπου η διαμαρτυρία οδηγεί στο κάλεσμα για εξέγερση, θα ενώσει σ' έναν ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο πλουτισμένο με μοντέρνα εικονοπλασία το θρήνο μιας μάνας για το σκοτωμένο παιδί της, και θα συνδέσει περίτεχνα στη μορφή, στις εικόνες και στις λέξεις το μοντέρνο με όλη την παράδοση της απεικόνισης της αιώνιας Μάνας, από τον Ρωμανό το Μελωδό ως τη *Μάνα του Χριστού* του Βάρναλη και τη *Μητέρα Θεού* του Σικελιανού, ενώ στο περιεχόμενο στο πρόσωπο της Μάνας θα συνδέσει τη Μάνα του Γκόρκι και την Ελληνίδα Μάνα και στο πρόσωπο του σκοτωμένου γιου της τη μορφή του Πάβελ του Γκόρκι και τις μορφές των αγωνιστών εργατών που γνώρισε στο σανατόριο της Σωτηρίας.

Από δω και πέρα, με λίγες εξαιρέσεις, ο Ρίτσος εγκαταλείπει τους παραδοσιακούς ρυθμούς –τα μέτρα και τη ρίμα– καθώς και το διχασμό ανάμεσα στον κοινωνικά στρατευμένο και στον υπαρξιακά αστράτευτο εαυτό του και στρέφεται στην ελεύθερη έκφραση των συναισθημάτων του. Έτσι ελευθερώνεται από τη στενή αντίληψη της στράτευσης και της παράδοσης, χωρίς να αρνηθεί τη στράτευση και χωρίς να αποκοπεί από την παράδοση, από την οποία μπορεί τώρα να τρέφεται μ' έναν τρόπο δημιουργικό και γόνιμο. Διαλέγοντας ελεύθερα τα θέματά του από βιώματα ατομικά, κοινωνικά, πολιτικά, ιστορικά και υπαρξιακά, κι ανακαλύπτοντας ελεύθερα κάθε φορά τη μορφή που εμπεριέχεται στην ύλη των ποιημάτων του, θα πορευτεί σαν ελεύθερος στρατευμένος ποιητής, αδιάκοπα προβληματιζόμενος κι αδιάκοπα ξεπερνώντας τους προβληματισμούς του, και θα δημιουργήσει αυτό το τεράστιο πολύμορφο και πολυδιάστατο έργο, θαυμαστό για τον βιωματικό του πλούτο, για την ομορφιά του και για τη μεγάλη ποικιλία των εκφραστικών του τρόπων.

Στα χρόνια 1936-1941 ο Ρίτσος βιώνει πολύ οδυνηρά γεγονότα προσωπικά, κοινωνικά, πολιτικά και ιστορικά. Η ασφνκτική καταπίεση της δικτατορίας του Μεταξά φτάνει στο σημείο να καίει βιβλία σε δημόσιες τελετές. Σε μια τέτοια τελετή, στις στήλες του Ολυμπίου Διός καίγεται και ο *Επιτάφιος* του. Την εθνική έξαρση, με τη νικηφόρα αντίσταση στον ιταλικό φασισμό, στα βουνά της Αλβανίας, ακολουθεί η τραγωδία της κατοχής και η φοβερή πείνα του χειμώνα του 1941, από την οποία πέθαναν περισσότεροι από 300.000 άνθρωποι. Στο ίδιο χρονικό διάστημα, το 1936, βρίσκονται στο Φρενοκομείο του Δαφνιού ο πατέρας του, που πεθαίνει το 1938, και η αδερφή Λούλα. Ο ίδιος νοσηλεύεται για δυο χρόνια (1938, 1939) στο Σανατόριο της Πάρνηθας, και αργότερα ζει τον περισσότερο καιρό κατάκοιτος σε σπίτι φίλων του. Μέσα στις συνθήκες αυτές γράφει μια σειρά πολύστιχα ποιήματα, όπως *Ο λύχνος των φτωχών και ταπεινών* (1936), *Μια πυγολαμπίδα φωτίζει τη*

νύχτα (1937), *Το τραγούδι της αδελφής μου* (1936-1937), *Εαρινή συμφωνία* (1937-1938), *Εμβατήριο του ωκεανού* (1940), ενώ παράλληλα γράφει και λιγόστιχα ποιήματα, τα οποία περιλαμβάνει το 1961, στον πρώτο τόμο των *Ποιημάτων* του, με τον ενδεικτικό τίτλο *Σημειώσεις στα περιθώρια του χρόνου* (1938-1941).

Στο ποίημα *Ο λύχνος των φτωχών και ταπεινών* ο ποιητής ανακαλεί νοσταλγικά μια εξιδανικευμένη αγροτική ζωή, όπως την είδε και τη βίωσε η γεμάτη αθώοτητα παιδική ψυχή του, όπου οι αγαθοί και ταπεινοί αγρότες ζουν μια φτωχική αλλά ήρεμη ζωή δεμένοι με τη γη κι ακολουθώντας τη φωνή ενός καλοκάγαθου Θεού που φωτίζει ως λύχνος τα βήματά τους ως την ώρα που θα έρθει να τους αναπαύσει φωτεινός και μακάριος ο θάνατος. Αυτόν το λύχνο θ' ακολουθήσει κι ο ποιητής. Απ' αυτόν θ' ανάψει τον δικό του λύχνο, που είναι η ποίησή του, και με τον οποίο θ' ανάψει τους λύχνους των φτωχών και ταπεινών, κι έτσι θα πορευτεί ως τον δικό του φωτεινό και μακάριο θάνατο πιασμένος απ' το χέρι του Χριστού με χαμόγελο και χωρίς φόβο, γιατί ο δικός του λύχνος, το έργο του, θα μείνει μέσα στο φως, καθώς με το φως δημιούργησε τις μέρες που έζησε:

*Έτσι αγαθός και δίκαιος
μείνε ώσπου να σωθεί το λάδι της ημέρας
ώσπου ν' ανάψεις με το λύχνο σου
τους λύχνους των φτωχών και ταπεινών
ώσπου ν' ανάψεις όλα τα κεριά των άστρων.*

.....
*Ο θάνατος θάρθει
φωτεινός και μακάριος
σαν το βράδι της άνοιξης
να σκεπάσει με πράσινα φύλλα
τα βήματά σου*

.....
*Τότε θα κλείσεις την πόρτα με χαμόγελο
και θα φανείς να χάνεσαι στο φως
πιασμένος απ' το χέρι Του
σα να πηγαίνεις στη γιορτή του θερισμού
βρίσκοντας λόγια σιωπής
να τελειώσεις το έργο σου.*

*Και μη φοβάσαι.
Το έργο σου θα μείνει μες στο φως
γιατί μες στο φως
έχτισες τις μέρες σου.²⁶*

Στο *Μια πυγολαμπίδα φωτίζει τη νύχτα*, που το έγραψε βαριά άρρωστος στο Σανατόριο της Πάρνηθας, ο Ρίτσος ανακαλεί και πάλι και μυθοποιεί τις εμπειρίες της παιδικής και εφηβικής ηλικίας του αφηγούμενος νοσταλγικά έναν χαμένο παράδεισο όπου κυριαρχούσαν η αθωότητα, η καθαρότητα της ψυχής, η αγάπη και η αγιότητα των πραγμάτων, κι ένας φωτοδότης Χριστός γεμάτος καλοσύνη, με τον οποίο συγγενεύει η ψυχή του, και τον ακολουθεί και τον συντροφεύει ως την ώρα που εκλέγει την ποιητική αποστολή του, με πλήρη συνείδηση ότι μπορεί να τον «σταυρώσουν» και με πλήρη πεποίθηση πως με την ποίηση «θ' αναστηθεί»:

*Μέσα μου σάλεψε η χαρά του αποχαιρετισμού.
Το μαντήλι τ' ουρανού με καλούσε κι ανέβαινα.
Μια δυνατή φτερούγα, πιο δυνατή απ' τη μοναξιά κι από το φόβο
χτυπούσε τον αέρα
Η Ρηνούλα καθώς κατηφόριζε μου φώναξε: «Θα σε σταυρώσουν» .
Κ' εγώ της φώναξα: «θ' αναστηθώ».²⁷*

Ο πόνος για την ψυχασθένεια της αδελφής του, ο πόνος ως προσωπικό υπαρξιακό βίωμα που αναρριπίζεται από την υποτροπή της αρρώστιας του, και ο πόνος που δημιουργείται από τη σύγκρουση ανάμεσα στην ανάγκη για συμπαράσταση σε αγαπημένο πρόσωπο, για την οποία αδυνατεί όντας ο ίδιος άρρωστος, και στην ανάγκη λύτρωσης από τον πόνο, που απαιτεί η ζωή και υπόσχεται η ποίηση, ξεχειλίζουν στο *Τραγούδι της αδελφής μου*, σ' έναν εξάισιο λυρικό χείμαρρο που κάνει τον μεγάλο γέροντα Κωστή Παλαμά να γράφει τη γνωστή θριαμβική αναγνώριση της αξίας του νέου ποιητή:

*Το ποίημά σου το μικρό, το ζουν ιχώρ κ' αιθέρας,
καθάριος όρθρος της αυγής, μηνάει το φως της μέρας.
Σε μια φοικίαση τραγική, χαμογελάει μιας πλάσης
ρυθμός. Παραμερίζουμε ποιητή, για να περάσης.²⁸*

Ο ίδιος εξάισιος λυρισμός, με φιλοσοφική διάθεση, πλημμυρίζει και την *Εαρινή συμφωνία*, το πρώτο ερωτικό ποίημα του Ρίτσου, που πηγάζει από την πρώτη του αγάπη²⁹. Ο έρωτας, στο ποίημα αυτό, είναι ένα θεμελιακό ένστικτο αγάπης που διαπερνάει το σύμπαν,

*γεφυρώνει το θεό με τον άνθρωπο
και γεμίζει το απέραντο χάσμα
φτερά και λουλούδια.³⁰*

αλλά δεν φτάνει για να πηδήσει κανείς την άβυσσο δένοντας «για πάντα τις άκρες του ορίζοντα». Αυτό το κατορθώνει μόνο με την καλλιτεχνική δημιουργία, με το «τραγούδι» που «μένει» όταν ο δημιουργός του φεύγει. Δημιουργώντας ένα αθάνατο έργο, ο ποιητής γεφυρώνει την άβυσσο τού τίποτα και νικάει έτσι το θάνατο, αλλά η νίκη αυτή, θα πει αργότερα, δεν αφορά μόνο τον εαυτό του μα και τους συνανθρώπους του, αφού με το έργο του «τους διασώζει σαν άτομα και σα λαό μέσα στο χρόνο»³¹.

Στο *Εμβατήριο του ωκεανού*, το βίωμα που εκφράζει είναι υπαρξιακό. Θέμα του είναι το οδυσειακό ταξίδι του ανθρώπου στη θάλασσα του χρόνου, κάτω από τη σκιά της νύχτας του θανάτου και μέσα στη φλόγα του ήλιου της ζωής. Σ' αυτό το ταξίδι ψυχής, που περιγράφεται στα γεμάτα αγωνία χρόνια 1939-1940, ο ποιητής βλέπει πράγματα που είδαμε λίγα χρόνια αργότερα:

*Νυχτερινό λιμάνι
φώτα πνιγμένα στα νερά
πρόσωπα δίχως μνήμη και συνέχεια
φατισμένα απ' τους περαστικούς προβολείς μακρινών πλοίων
κ' ύστερα βυθισμένα στη σκιά του ταξιδιού
λοξά ιστία με κρεμασμένες λάμπες ονείρου
σαν τις ραγισμένες φτερούγες των αγγέλων που αμάρτησαν
οι στρατιώτες με τις μάσκες
ανάμεσα στη νύχτα και στο κάρβουνο
τραυματισμένα χέρια σαν τη συγγνώμη που έφτασεν αργά.*

*Αιχμάλωτοι δεμένοι στις άγκυρες
ένας κρικός γύρω στο λαιμό του ορίζοντα
κι άλλες αλυσίδες εκεί στα πόδια των παιδιών
και στα χέρια της ανηής που κρατούν μια μαργαρίτα.*

.....
*Πίσω απ' τους τοίχους μας παραμονεύουν.
Απ' τις γωνιές φεύγουν περίτρομα
πλήθη αγριοπερίστερων,*

*Πόρτες χάσκουν στη νύχτα.
Ξίφη αστράφτουν.
Ένα φεγγάρι αποκεφαλισμένο.*

*Οι άνθρωποι ετοιμάζουν σκάλες
με ανθρώπινα κόκκαλα
για ν' ανέβουν.*

*Κύριε, Κύριε
κ' εμείς εδώ
στη μέση των μεγάλων δρόμων
λυπημένοι κι αδέξιοι
με το άδειο δισάκι στα χέρια
μ' ένα κλουβί αηδονιών στη ράχη
με την πλατειά μνήμη της θάλασσας στο μέτωπο
με χέρια αθώα κι απορημένα που δεν επαιτούν.*

*Μητέρα δε μας μένει τίποτα.
Πού θ' απαγγιάσουμε;
Πού θα κοιμηθούμε;³²*

Ο υπαρξιακός προβληματισμός που εκφράζεται σ' αυτό το έργο, βαθύτατα ατομικός και καθολικά ανθρωπίνος, θα συνεχιστεί επίμονα και θα βαθύνει στην κα-
τοπινή ποίηση του Ρίτσου.

Τα λιγότερα ποιήματα που χαρακτηρίζει ο ποιητής *Σημειώσεις στα περιθώρια του χρόνου*, του χρόνου δηλαδή που του απομένει από την ενασχόλησή του με τα μεγάλα συνθετικά έργα του, είναι ποιήματα λακωνικά και επιγραμματικά, όπως το *Δοξολογία*:

*Στεκόταν στο βάθος του δρόμου
σαν ένα δέντρο γυμνό, σκονισμένο.
σαν ένα δέντρο που τόκαψε ο ήλιος
δοξάζοντας τον ήλιο που δεν καίγεται.³³*

Ποιήματα που εκφράζουν στιγμές της ζωής ή ποιήματα που απηχούν αγωνίες της εποχής, όπως αυτό με τίτλο *Στο στρατόνα*:

*Το φεγγάρι μπήκε στο στρατόνα.
Ψαχούλεψε τις κουβέρτες των φαντάρων.
Έπιασε ένα γυμνό χέρι. Κοιμήσου.
Κάποιος παραμιλάει. Κάποιος ροχαλίζει.
Μια σκιά χειρονομεί στο μακρύ τοίχο.
Πέρασε το τελευταίο τραμ. Ησυχία.

Μπορεί όλοι αυτοί νάναι αύριο πεθαμένοι;
Μπορεί από τώρα κιόλας νάναι πεθαμένοι;

Ένας φαντάρος ξύπνησε.
Κοιτάζει γύρω με γυάλινα μάτια.
Μια κλωστή αίμα κρέμεται απ' τα χείλη του φεγγαριού.³⁴*

Στα χρόνια που ακολουθούν ωστόσο τα ολιγόστιχα ποιήματα γράφονται παράλληλα με τα πολύστιχα και, όπως φαίνεται από τους 16 τόμους των ποιημάτων του Ρίτσου που έχουν εκδοθεί, αποτελούν τουλάχιστον το μισό στη συνολική συγκομιδή της ποίησής του.

IV

Η μυθοποίηση του χαμένου παράδεισου της εφηβείας, η απασχόληση με τις μεγάλες δημιουργικές δυνάμεις, τον έρωτα και το φως που γεμίζουν το απέραντο χάσμα του θανάτου με το άνθος της ζωής, και τέλος, η μόνιμη καταφυγή στην ποίηση ως μέσο αυτοθεραπείας, κατανίκησης του φόβου του θανάτου και λύτρωσης του ανθρώπου απ' τον πόνο που παρατηρούνται στα έργα που έγραψε ο Ρίτσος στα δύσκολα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά μπορεί να εξηγηθεί με την ύπαρξη λογοκρισίας, τον κίνδυνο της σύλληψης και εξορίας που αντιμετώπιζε ύστερα απ' το κάψιμο του *Επιτάφιου* σε δημόσια τελετή, και κυρίως με την απειλή του θανάτου απ' τη φυματίωση, από την οποία έπασχε, που αναρριπίζει μέσα του τη νοσταλγία μιας περασμένης ευτυχίας, το πάθος της ζωής και τη θέληση της αθανασίας.

Στα ζοφερά και ηρωικά χρόνια του πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης όλα αυτά τα αισθήματα παραμερίζονται από το μεγάλο δράμα που ξετυλίγεται στην Ελλάδα και στον κόσμο, και από το επιτακτικό κάλεσμα της αντίστασης, στην οποία ο Ρίτσος συμμετέχει ενεργά ως μέλος του ΕΑΜ κι ανταποκρίνεται ως ποιητής στο χρέος του, γράφοντας ποιήματα, πολλά από τα οποία χάθηκαν τον Δεκέμβρη του 1945³⁵. Ανάμεσα στα λίγα που σώθηκαν είναι *Η τελευταία Π.Α. εκατονταετία* (Ιούλιος-Αύγουστος 1942) και *Η ταφή του Οργκάθ* (Οκτώβρης 1942).

Το πρώτο είναι ένα επικό χρονικό σε πλατύ αφηγηματικό στίχο, που εκφράζει την τραγωδία, το μεγαλείο, τα οράματα και τις ελπίδες της ηρωικής εκείνης εποχής για μια μεταπολεμική ανθρωπότητα τόσο ριζικά αλλαγμένη, που θα έκανε την ως τότε ιστορία να είναι προανθρώπινη. Στην παγκόσμια εκείνη σύγκρουση, ο ποιητής βλέπει τον εαυτό του σαν έναν οδηγό που πορεύεται μαζί με το λαό μέσα στη νύχτα του πολέμου και της Κατοχής και του δείχνει σταθερά, επίμονα, μια πινακίδα τοποθετημένη σε μια διασταύρωση δρόμων όπου σημαδεύεται η φράση «από δω προς τον ήλιο». Το ποίημα τελειώνει με το φωτεινό όραμα μιας καινούργιας ανθρωπότητας, που βγαίνει αλλαγμένη από τη βαρβαρότητα του πολέμου, μέσα στην οποία εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ιστορία ο αληθινός άνθρωπος:

*Κάτου απ' το φανάρι φαινόταν καθαρά η πινακίδα γαζωμένη
απ' τις σφαίρες.*

«Από δω προς τον ήλιο». Αυτός δεν την κοιτούσε -

*συνεσταλμένος και σαν ένοχος. Μην είταν δικά του αυτά τα
γράμματα; Έμοιαζαν.
(Κ' είταν σα να την έδειχνε, επειδή ακριβώς δεν την κοιτούσε).*

*Ένα παράθυρο ανοίγει. Κ' ένα άλλο. Αυτός σκουπίζει τον
ιδρώτα του.
Καλλιμέρα - είπε. Καλλιμέρα. Ζέστη σήμερα. Μεγάλη
ασβεστομένη κάτοψη.*

*Κ' η πινακίδα – ξύλινη τετράγωνη – αυτό όλο - όλο είπε
τίποτ' άλλο -
στη διασταύρωση εκεί: «Από δω προς τον Ήλιο». Μεθαύριο
που θα περνάνε μες στον ήλιο με σημαίες κ' εργαλεία
μπορεί κάποιος να σταθεί μια σύντομη στιγμή και να ρωτήσει:
«Ποιος νάγραψε με τόσο αδέξια γράμματα τούτη την πινακίδα;»
και κάποιος άλλος ίσως να θυμάται και να πει:
«Ο Γιάννης Ρίτσος - Ο ποιητής της τελευταίας προ - Ανθρώπου
εκατονταετίας».³⁶*

Το δεύτερο είναι ποίημα πιο συνθετικό και πιο προχωρημένο στην τεχνική και στο περιεχόμενο. Το τραγικό μεγαλείο της εποχής αποκαλύπτεται διαφορετικά σ' αυτό, με τα ερωτήματα που θέτει για το μέλλον και με τα εμπόδια που βλέπει να φράζουν αυτόν το δρόμο προς τον ήλιο. Και η αίσθηση αυτής της αποκάλυψης γίνεται πιο έντονη καθώς χρησιμοποιεί για πρώτη φορά μια «σπασμένη συνειρμική γραφή» και «συνθέτει» μια ποιητική μεταφορά βασισμένη στα μεγάλα έργα του Θεοτοκόπουλου *Η ταφή του Οργιάθ* και το *Τολέδο μέσα στην καταιγίδα*.

V

Ιδωμένα από τη σκοπιά του σήμερα, τα ποιήματα αυτά συγκλονίζουν, γιατί ό,τι ακολούθησε αποτελεί μια τραγική διάψευση όλων των ελπίδων για τις οποίες τόσες θυσίες έγιναν και τόσο αίμα χύθηκε. Τα γεγονότα είναι γνωστά: Η ωμή επέμβαση των Άγγλων αμέσως μετά την απελευθέρωση, ο Δεκέμβρης, ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας· η τρομοκρατία ενάντια στους αγωνιστές της Αντίστασης, που ακολούθησε, ο Εμφύλιος Πόλεμος, που στάθηκε μια από τις πιο οδυνηρές εμπειρίες του ελληνικού λαού σε όλη τη διάρκεια της μακρόχρονης ιστορίας του· οι φυλακές, οι εξορίες, τα στρατόπεδα, τα βασανιστήρια, τα στρατοδικεία, οι εκτελέσεις, η ήττα της Αριστεράς ύστερα από αιματηρές μάχες

στα βουνά της βόρειας Ελλάδας το 1949· κατόπιν η ανασύνταξή της και η οδυνηρή προσπάθεια της συμμετοχής της στην πολιτική ζωή της χώρας· η πολιτική, οικονομική και κοινωνική αστάθεια και καταπίεση, και η κρίση του Κυπριακού προβλήματος, που καταλήγουν στη δικτατορία της 21ης Απριλίου του 1967· και, τέλος, ο Ψυχρός Πόλεμος, η παγκόσμια αναταραχή που ακολούθησε την προδοσία των ιδανικών του αντιφασιστικού πολέμου· η τραγική διάσπαση στο διεθνές και στο ελληνικό αριστερό κίνημα, που απομάκρυναν οριστικά απ' τον ορίζοντά μας την αυγή του «αταξικού γαλάζιου» μ' αυτόν τον «μεγάλον ήλιο» τον «κατακόκκινο», που ο ποιητής περίμενε, στα ελπιδοφόρα χρόνια του πολέμου και της Κατοχής, πως θ' ανατείλει.

Ο Ρίτσος θα δοκιμάσει τις συνέπειες αυτής της ατέρμονης τραγωδίας μαζί με τον αγωνιζόμενο λαό του, θ' αντέξει όλες τις ταλαιπωρίες παίρνοντας δύναμη απ' αυτόν, και θ' αποτελέσουν οι ταλαιπωρίες αυτές, καλλιτεχνικά μετουσιωμένες, το βιοματικό υπόβαθρο του μετακατοχικού έργου του, επικαιρικού και διαχρονικού. Το έργο αυτό είναι τόσο βαθιά συνυφασμένο με το βίο του ποιητή, και ο βίος του ποιητή τόσο βαθιά συνυφασμένος με το βίο του λαού του και της ανθρωπότητας αυτή την εποχή, ώστε χωρίς αυτή τη γνώση να είναι αδύνατον να αποκρυπτογραφηθούν τα ποιητικά του σύμβολα και να κατανοηθεί το εθνικό και πανανθρώπινο περιεχόμενό του, συνακόλουθα το ιστορικό, μεθιστορικό και βαθύτατα υπαρξιακό βάθος του στοχασμού του, και τελικά η ηθική της αισθητικής του. Από τα μεγάλα ποιήματα που έγραψε από το 1944 ως το 1947 ο Ρίτσος αναφέρω εδώ *Το υστερόγραφο της δόξας* (1945), τα *Τρία χορικά* (1944-1947), τη *Ρωμιοσύνη* (1945-1947), και την *Κυρά των αμπελιών* (1945-1947).

Στα έργα αυτά το παρόν, το ιστορικό παρελθόν και το μελλοντικό όραμα για μια καινούργια ανθρωπότητα, όπου η ελευθερία και η κοινωνική δικαιοσύνη θα ταυτίζονται, συνδέονται μ' ένα πολύπλοκο και περίτεχνο σύστημα διαχρονικών αναφορών και με μια τολμηρή σύζευξη σουρεαλιστικής και παραδοσιακής εικονοπλασίας, όπου «η Παναγία πλαγιάζει στις μυρτιές με τη φαροδιά της φούστα / λεκιασμένη απ' τα σταφύλια», «ο ναύτης πίνει πικροθάλασσα στην κούπα του Οδυσσέα», και οι σημερινοί αγωνιστές της ελευθερίας «στ' Αλώνια τα ίδια αντάμωσαν το Διενή και στρώθηκαν στο δείπνο»³⁷.

Γραμμένα στα ματωμένα χρόνια 1944-1947, που οι μνήμες της γερμανοϊταλικής και βουλγαρικής Κατοχής και της αντίστασης είναι νωπές –η αγγλική κυριαρχία που επιβλήθηκε μετά την απελευθέρωση αποτελεί στην ουσία της μιαν άλλη κατοχή– και η τραγωδία του εμφύλιου σπαραγμού που ακολούθησε είναι στο αποκορύφωμά της, τα έργα αυτά, «πραγματικά υστερόγραφα της δόξας», όπως λέει η Χρύσα Προκοπάκη, «εκφράζουν μια ηρωική εποχή, που ακόμα και μετά την ήττα διατηρούσε τον αγωνιστικό παλμό της αντίστασης»³⁸.

Το υστερόγραφο της δόξας είναι ένας μεγαλόπνοος δοξαστικός θρήνος για τον

τραγικό θάνατο του Άρη Βελουχιώτη, όπου ο καπετάνιος του ΕΛΑΣ και η Εθνική Αντίσταση συνδέονται με τους ήρωες και την Επανάσταση του 1821 και αποτελούν τη συνέχειά τους. Αυτή η διαχρονική διάσταση των αγώνων του ελληνικού λαού για ελευθερία και δικαιοσύνη, καθώς και ο εξαγιασμός και η αποθέωση των ηρώων του θα εμφανιστεί και σε κατοπινά έργα του Ρίτσου.

Στα *Τρία χορικά*, όπου ο ποιητής δοκιμάζει πρώτη φορά την τεχνική της πολυφωνίας που συναντάμε σε κατοπινά έργα του, έξι χαροκαμένες γριές –σύμβολα του ανώνυμου λαού που έκανε αυτόν τον αγώνα– κρατώντας η καθεμιά ένα μπογαλάκι με τα ρούχα του σκοτωμένου παιδιού της κάθονται μπροστά σε μια μάντρα και κουβεντιάζουν, προσπαθώντας να καταλάβουν το πολυτάραχο και ακατανόητο δράμα της ζωής τους. Στο *Πρώτο χορικό*, ανακαλώντας στη μνήμη τους πλήθος περιστατικά, μιλάνε για τη βασανισμένη ζωή τους, για τα παιδιά τους, που γίναν ανυπόταχτοι άντρες, για την Κατοχή, για την Αντίσταση, για το θάνατο που σημάδεψε τη ζωή τους και για τη θυσία των παιδιών τους. Στο *Δεύτερο χορικό* οι έξι γριές μοιρολογούν τα σκοτωμένα παιδιά τους με τρόπο που θυμίζει το μοιρολόι της Μάνας στον *Επιτάφιο*. Όπως εκείνη, ανακαλούν περιστατικά της ταπεινής ζωής τους μαζί με τα παιδιά τους και προσπαθούν να καταλάβουν γιατί θυσιάστηκαν. Το καταλαβαίνουν ανακαλώντας τη μαύρη ζωή τους και το σκοτωμό των παιδιών τους και η ψυχή τους πλημμυρίζει από αισθήματα οργής κι εκδίκησης, και από θέληση να συνεχίσουν οι ίδιες τον αγώνα για εθνική και κοινωνική λευτεριά, για την οποία θυσιάστηκαν τα παιδιά τους. Στο *Τρίτο χορικό* οι χαροκαμένες μάνες μπαίνουν στον αγώνα για τον καινούργιο κόσμο για τον οποίο θυσιάστηκαν τα παιδιά τους και βρίσκουν τη λύτρωση απ' τον πόνο, διότι αυτός ο καινούργιος κόσμος «είναι κάτι πιο τρανό κι απ' το θάνατο»³⁹.

Η *Ρωμοσύνη* είναι η πολύπαθη Ελλάδα, αγωνιζόμενη αδιάκοπα από τα χρόνια της ρωμαιοκρατίας και της τουρκοκρατίας ως τα χρόνια της γερμανοϊταλικής και βουλγαρικής Κατοχής και της πρόσφατης αγγλοκρατίας για ελευθερία και δικαιοσύνη. Είναι η γη της, η γεμάτη σπασμένα αγάλματα και θαμμένα επιγράμματα ενός λαμπρού παρελθόντος. Είναι το χρώμα της, το καθαγιασμένο από το σώμα και το αίμα του λαού της. Και το χρώμα είναι του λαού της, των προγόνων και των επιγόνων του λαού της, και δεν μπορεί κανείς να του το πάρει:

*Το χρώμα τούτο που μοσκοβολούσε τα χαράματα
το χρώμα που είτανε δικό τους και δικό μας – αίμα τους –
πώς μύριζε το χρώμα –
και τώρα πώς κλειδώσανε την πόρτα τους τ' αμπέλια μας
πώς λίγνεψε το φως στις στέγες και στα δέντρα
ποιος να το πει πως βρίσκονται οι μισοί κάτου απ' το χρώμα
κ' οι άλλοι μισοί στα σίδερα;*

*Με τόσα φύλλα να σου γνέφει ο ήλιος καλημέρα
με τόσα φλάμπουρα να λάμπει ο ουρανός
και τούτοι μες στα σίδερα και κείνοι μες στο χώμα.*

Σώπα, όπου νάναι θα σημάνουν οι καμπάνες.

Αυτό το χώμα είναι δικό τους και δικό μας.

*Κάτου απ' το χώμα μες στα σταυρωμένα χέρια τους
κρατάνε της καμπάνας το σκοινί – περμένουνε την ώρα,*

δεν κοιμούνται,

περμένουν να σημάνουν την ανάσταση. Τούτο το χώμα

είναι δικό τους και δικό μας – δεν μπορεί κανείς να μας το πάρει.⁴⁰

Όπως και στο *Υστερόγραφο της δόξας*, στο ποίημα αυτό η ελληνική ιστορία αναδύεται μέσα από την ατομική και συλλογική μνήμη με σκόρπιες αναφορές σε σημαντικές εποχές της ιστορίας της και με τέτοιο τρόπο ώστε οι Βυζαντινοί Ακρίτες, οι κλεφταρματωλοί και οι μπουρλοτιέρηδες της Επανάστασης του 1821, αλλά και οι αντάρτες της Αντίστασης στη γερμανοϊταλική κατοχή, να παρουσιάζονται ως αγωνιστές που συνεχίζουν τον ίδιο αγώνα για ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη. Αυτοί οι ήρωες και οι αγώνες τους, μέσα από τα ακριτικά και τα κλέφτικα δημοτικά τραγούδια, και μέσα από τις παραδόσεις του ελληνικού λαού, έχουν γίνει διαχρονικός μύθος, ο μύθος της αγωνιζόμενης Ρωμοσύνης για ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη. Και στο μύθο οι αγωνιστές που θυσιάζονται σ' αυτόν τον αγώνα δεν πεθαίνουν. Ζουν αενάως στη μνήμη του λαού, τον συντροφεύουν, τον εμπνέουν και τον οδηγούν σε νέους αγώνες.

Η *Κυρά των αμπελιών*, ποίημα συγγενικό στο θέμα και στο ύφος με τη *Ρωμοσύνη*, είναι ένα εγκώμιο από 24 άσματα που συνθέτουν την ιδανική προσωπογραφία της Ελλάδας. Ο Πρεβελάκης γράφει πως στην *Κυρά των αμπελιών* «ο Ρίτσος κράζει την Πατρίδα με όχι λιγότερα ονόματα απ' όσα σκαρφίστηκε ο πιστός για να υμνήσει την Παναγιά»⁴¹. Ο ποιητής πραγματικά εξαγιάζει την πανέμορφη και πολύπαθη πατρίδα που βρισκόταν για άλλη μια φορά –όπως και τόσες άλλες στη μακρόχρονη ιστορία της– πολιορκημένη αλλά ακατάβλητη και ελεύθερη, κι έτσι την απεικονίζει. Αλλά ενώ ο Ρίτσος εξυμνεί και εξαγιάζει την Ελλάδα, ένα χρόνο ύστερα απ' τη γραφή του ύμνου του αμφισβητούν τα πατριωτικά του αισθήματα, τον συλλαμβάνουν και τον εξορίζουν στη Λήμνο.

VI

Στα χρόνια της εξορίας του στη Λήμνο, στη Μακρόνησο και στον Άι Στράτη από το 1948 ως το 1952 ο Ρίτσος θα γράφει μια σειρά έργων που τα περισσότερά έχουν

ημερολογιακό χαρακτήρα και καταγράφουν τη βαρβαρότητα αυτών των στρατοπέδων, την αντίσταση των συντρόφων του αγωνιστών στην ωμή βία των βασανιστηρίων και στην ύπουλη ψυχολογική βία, τις ανθρώπινες καταστάσεις εξάντλησης και κάμψης της αντίστασής τους, τις απηχήσεις στην ψυχή αυτών των ελεύθερων πολιορκημένων από τον αγώνα που μαίνεται έξω απ' τα στρατόπεδα, τα δράματα των οικογενειών τους ή το μαυλιστικό τραγούδι της ζωής που σφύζει έξω απ' τα συρματοπλέγματα και κάνει ακόμα πιο δύσκολο τον αγώνα τους.

Το αράγιστο όραμα του κινήματος αυτά τα χρόνια, η ομοψυχία των φυλακισμένων αγωνιστών και η αλληλεγγύη τους γίνονται τα φράγματα που στηρίζουν τον εσωτερικό τους αγώνα και καταπολεμούν τα αισθήματα ήττας. Ο ποιητής εμπνέεται από τους συντρόφους του και γίνεται ταυτόχρονα ο δάσκαλος και ο μαθητής τους, ο χρονικογράφος των αγώνων τους, ο βάρδος κι ο εμψυχωτής τους.

Είναι αδύνατον να αναφερθούν εδώ όλα τα έργα που έγραψε ο Ρίτσος αυτή την εποχή, γι' αυτό θα περιοριστώ στα ποιήματα *Οι γέροντες κ' η σιγαλιά* (1948), ο *Πέτρινος χρόνος* (1949), το *Καπνισμένο τσουνάλι* (1949), *Οι γειτονιές του κόσμου* (1949-1951), και *Το ποτάμι κι εμείς* (1951).

Οι γέροντες κ' η σιγαλιά είναι ένα πολυφωνικό ποίημα όπου, όπως οι γριές στα *Τρία χορικά*, πέντε γέροντες στα χρόνια, στην πείρα και στη γνώση κουβεντιάζουν ήσυχα για τη ζωή που γνώρισαν. Το ποίημα θησαυρίζει ένα πλούσιο καταστάλαγμα σοφίας που πηγάζει από την επικαιρότητα της καθημερινής ζωής, αλλά εκφράζει υπαρκτά συμπεράσματα που βγαίνουν από τη συνολική εμπειρία της ζωής τους:

*Δ': Και σε τι χώμα να σπείρεις, – μονάχα πάνω στο
μνημούρι σου –*

Ε', Γ', Α': Η γης είναι καλή – δε συνερίζεται.

Ε': Δικιά σου και δικιά μου – ολυνώνε μας δεν είναι;

Β': Σώπα, σώπα. Πολλές βολές το δοκιμάσαμε – ποιο τ' όφελος;

πάνου και κάτω ο ντουνιάς, πάνου και κάτω,

πότε σημαίες και σάλπιγγες, πότε σειρές - σειρές κιβούρια,

το ντουφεκίδι τα χαράματα και στα φανάρια οι κρεμασμένοι,

η προδοσιά τ' αφήλου στα καμπαναριά

κ' οι μαρτύροι στο λάκκο και στα σίδερα

Ε': κ' οι δίκαιοι μες στη δείλια, αμπαρωμένοι στη σιωπή τους.

.....
ΟΛΟΙ: Πού να πάμε; Πού να φύγουμε; Σαν τις αρχάνες

πιαστήκαν πάνου μας τ' αστέρια

σαν τις ρίζες του δέντρου πιαστήκαν τα ποδάρια μας

στο χώμα – πού να πάμε ;
.....

Δε μάθαμε. Νύχτωσε. Έφτασε η ώρα μας. Φεύγουμε.

Ο θάνατος είναι πιο σίγουρος τόπος.

Α': Κ' η ζωή;

Γ': Η ζωή για τα παιδιά μας – και μεις μες στα παιδιά μας.

Ε': Από κει που τελέψαμε ν' αρχίσουν. Άιντε, γεια σας.

Β': Ο καθένας χώρια τραβάει το θάνατό του. Γεια σας.

Δ': Όλοι στον ίδιο θάνατο τραβάμε καθένας χώρια. Για σας.⁴²

Τα ποιήματα που περιλαμβάνονται στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* γράφτηκαν το 1949 στη Μακρόνησο και θάφτηκαν, για να σωθούν, σε μπουκάλια⁴³. Ο λόγος σ' αυτά είναι γυμνός, σαν τις πέτρες αυτού του βραχόνησου, και καταγράφονται μ' αυτόν η φρίκη του στρατοπέδου, τα βασανιστήρια, οι αρρώστιες, οι αποχαριτωμοί των μελλοθάνατων, οι εκφορές και τα μνημόσυνα των νεκρών, η αδάμαστη αντίσταση των μαρτύρων, η συντροφικότητα και η ζωντανή τότε ελπίδα πως το όραμα θα γίνει πραγματικότητα, πως ο κόσμος της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της αγάπης και της ειρήνης, για τον οποίο έμαθαν να ζουν ή να πεθαίνουν, ήταν κοντά. Μια ελπίδα που τόσο τραγικά, για τον κόσμο ολόκληρο, διαφεύστηκε:

Πιάνουμε κουβέντα – κόβεται στη μέση.

Πάμε να χτίσουμε έναν τοίχο – δε μας αφήνουν να τελειώσουμε.

Και το τραγούδι μας κομμένο.

Όλα τ' αποτελειώνει ο ορίζοντας.

*Πάνω απ' τα αντίσκηνα περνάνε τα μπουλούνια των άστρων
κάποτε κουρασμένα, κάποτε πιεσμένα, ωστόσο σίγουρα
για το δρόμο τους, για το δρόμο μας.*

*Κι η ημέρα, ακόμα κι η πιο άδικη, σου αφήνει στην τσέπη
μια ασπρογάλαξη σημαϊούλα απ' τη γιορτή της θάλασσας,
που αφήνει στα μάτια το ευχαριστώ δυο ματιών
που κοίταζαν μαζί σου την ίδια πέτρα,
που μοιράστηκαν δίκαια τον ίδιο πόνο, το ίδιο σύγνεφο,
τον ίδιον ίσκιο.*

*Όλα τα μοιραστήκαμε, σύντροφοι,
το ψωμί, το νερό, το σιγάρο, τον καμμό, την ελπίδα
τώρα μπορούμε να ζήσουμε ή να πεθάνουμε
απλά κι όμορφα – πολύ όμορφα –
σα ν' ανοίγουμε μια πόρτα το πρωί
και να λέμε καλημέρα στον ήλιο και στον κόσμο.⁴⁴*

Στο *Καπνισμένο τσουκάλι* ο ποιητής καταγράφει επίσης βιώματα από τις φυλακές και τα στρατόπεδα, αλλά η όρασή του γυρίζει πίσω, για να συνοψίσει όλη την πορεία των αγωνιστών, από την Κατοχή και την Αντίσταση ως τον Φεβρουάριο του 1949, που έγραψε το ποίημα κρατούμενος στο Στρατόπεδο Συγκέντρωσης Πολιτικών Κρατουμένων στο Κοντοπούλι της Λήμνου, και στρέφεται στον ίδιο τον εαυτό του –έχοντας διαρκώς στο νου του τους συναγωνιστές του και το κοινό τους όραμα– για να δει την κοινή τους πορεία αλλά και τη δική του συνεισφορά ως ποιητή στον αγώνα για έναν καλύτερο κόσμο. «Είταν μακρύς ο δρόμος», λέει, και σ' αυτόν τον μακρύ δρόμο, περνώντας από αυτό το μεγάλο καμίνι των σκληρών δοκιμασιών, διαμορφώθηκε το πρόσωπο του ποιητή-αγωνιστή και το απεικονίζει μ' ένα σύμβολο απλό και οικείο. Είχε ξεκινήσει την ποιητική πορεία του βλέποντας μέσα απ' την πληγή της καρδιάς του τον κόσμο. Τώρα, ύστερα από τόσες εμπειρίες, βλέπει την καρδιά του μέσα απ' τις πληγές του κόσμου που τη διαμόρφωσαν:

*Η καρδιά μου σήμερα δε μοιάζει με κανένα σύγνεφο χρυσό που
λαμπαδιάζει στο λιόγερομα
μήτε με κανέναν άγγελο που στρώνει το τραπέζι μες στα δέντρα
του Παράδεισου
τινάζοντας με τ' άσπρα του φτερά τα ψίχουλα των άστρων απ'
τις γενειάδες των παλιών Αγίων.
Τίποτα τέτοιο. Η καρδιά μου είναι τώρα ένα φαρδύ χωματένιο
τσουκάλι
που μπήκε πολλές φορές στη φωτιά
που μαγέρεψε χιλιάδες φορές για τους φτωχούς
για τους ξομάχους, για τους περατάρηδες
για τους εργάτες και για τις πικρές μανάδες τους
για τον πεινασμένον ήλιο, για τον κόσμο – ναι, για όλο τον
κόσμο
– ένα φτωχό καπνισμένο, μαυρισμένο τσουκάλι που κάνει καλά
τη δουλειά του.⁴⁵*

Οι *γειτονιές του κόσμου* είναι ένα ποιητικό χρονικό γραμμένο στη Μακρόνησο και στον Άι Στράτη, όπου καταγράφονται και σχολιάζονται τα γεγονότα της ελληνικής αλλά και της παγκόσμιας ιστορίας στα κρίσιμα χρόνια της δεκαετίας 1940-1950, μέσα από το πρίσμα των εμπειριών που είχαν οι φτωχογειτονιές της Αθήνας, η Καισαριανή, ο Βύρωνας, το Παγκράτι, το Δουργούτι, το Περιστέρι, που στάθηκαν προμαχώνες και σύμβολα της Αντίστασης στα χρόνια της Κατοχής και αντιμετώπισαν τις σκληρότερες δοκιμασίες στα χρόνια της αγγλοαμερικανικής επέμβασης και του εμφύλιου σπαραγμού που ακολούθησε.

Το ποτάμι κι εμείς είναι ένα πολύστιχο, πολυφωνικό και πολυπρόσωπο ποίημα, μεστό από εμπειρίες και στοχασμούς για τη ζωή και το θάνατο, γραμμένο στον Άι Στράτη. Το ποτάμι είναι ή ζωή μέσα στη ροή του χρόνου, όπου οι άνθρωποι ταξιδεύουν παρασυρμένοι σαν τα ξύλα, ή κολυμπούν ενάντια στο ρεύμα του. Βιώματα του παρόντος και του παρελθόντος, και οράματα του μέλλοντος, χάνονται μέσα στην πλατιά κοίτη του. Και οι άνθρωποι μαθαίνουν απ' αυτό τη ζωή και το νόημά της;

*Αγαπώ το ποτάμι που κυλάει ξέροντας πως θα κυλάει
όπως χτες, όπως προχτές, όπως αύριο – μέσα στο μέλλον
που δεν το ξέρω. Μα ξέρω το μέλλον: θα κυλάει.
Είναι όπως το αίμα που κυλάει κι όταν κοιμόμαστε
και τ' ακούμε πίσω απ' τον ύπνο ή όπως βλέπουμε τον άνεμο πίσω
απ' τα κλειστά τζάμια.
Όταν κλείνω τα μάτια μου βλέπω ολοκάθαρα πάντα το ποτάμι
σα μια χοντρή φλέβα στην κλείδωση του χεριού ενός εργάτη που
κοιμάται.⁴⁶*

Γυρίζοντας από την εξορία, το 1952, και ίσαμε το 1967, που τον ξανάπιασαν, ο Ρίτσος θα γράψει σειρά έργων που ακόμα και οι τίτλοι τους είναι αδύνατον ν' αναφερθούν εδώ. Ένα από τα πιο σημαντικά για το σκοπό αυτής της μελέτης, που είναι να σκιαγραφήσει τον ποιητή, τον αγωνιστή και το στοχαστή, αποτελεί η *Ανυπότακτη πολιτεία* (1952-1953). Η πολιτεία είναι η ηρωική, ανυπότακτη Αθήνα στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης. Αλλά η πόλη που βρίσκει ο ποιητής γυρίζοντας από την εξορία είναι μια πόλη αγνώριστη, που παλεύει απεγνωσμένα ν' αντιμετωπίσει τη διάβρωση που έχουν φέρει οι καινούργιες συνθήκες ζωής: την πολιτική καταπίεση, την ξενοκρατία, τη φαυλοκρατία, την πικρή συνειδητοποίηση της δεύτερης ήττας του κινήματος, την κούραση ύστερα από τόση ένταση άκαρπων αγώνων, την αποξένωση. Το ποίημα δονείται από την αγάπη και το πάθος γι' αυτόν τον ηρωικό, βαριά τραυματισμένο και πικραμένο λαό. Ο ποιητής συνειδητοποιεί με οδύνη πως η πραγματική ήττα είναι ηθική και ψυχική και εμφανίζεται μέσα σ' αυτή τη φθορά της μικροαστικοποίησης, στο βάλτο της οποίας βουλιάζουν χωρίς να το καταλαβαίνουν και οι αγωνιστές, κι ανακαλεί το ηρωικό χτες για να στηρίξει το μη ηρωικό σήμερα, δίχως να χάσει ούτε στιγμή την εμπιστοσύνη του στις ψυχικές δυνάμεις του λαού, αλλά και δίχως να χάσει ούτε στιγμή από τα μάτια του το όραμά του:

*Πρέπει να φτιάξουμε απ' την αρχή το σπίτι μας.
Πρέπει να φτιάξουμε την πολιτεία μας.
Μας μένουν τα θεμέλια των νεκρών μας
κι οι καινούργιες καρδιές μας.*

.....
*Α, η συντριμμένη μας γενιά, έτσι βουβή, σκυφτή και θυμωμένη
 που ράβει τα κομμάτια της κάτω απ' το μαύρον ήλιο
 που ράβει τα ρούχα του μέλλοντος.⁴⁷*

VII

Τα ποιήματα που έγραψε ο Ρίτσος στη διάρκεια της ζοφερής επταετίας 1967-1974, εξόριστος στη Γυάρο και στη Λέρο ή περιορισμένος στο σπίτι της γυναίκας του στη Σάμο, είναι επίσης αδύνατον ν' αναφερθούν εδώ ακόμα και ως τίτλοι. Θα περιοριστώ λοιπόν σε δύο, την *Κάτοψη* και την *Γκραγκάντα*, και θα τελειώσω την περιδιάβασή μου με μια σύντομη αναφορά στα έργα της *Τέταρτης διάστασης*, που αποτελούν το αποκορύφωμα της υπαρξιακής ποίησης του Ρίτσου, και στα λιγότερα ποιήματα, τα οποία ο ίδιος συγκαταλέγει ανάμεσα στα έργα του «που θα μπορούσε κανείς να τα θεωρήσει σα σύνοψη των υπολοίπων»⁴⁸.

Η *Κάτοψη* (1971) είναι ένα σύνολο από 19 λακωνικά ποιήματα σκαλισμένα, θαρρείς, με σουγιά πάνω σε πέτρα, που πηγάζουν από την οργή, την πίκρα και την αδάμαστη θέληση για αντίσταση σ' αυτή τη νέα τυραννία. Ο ποιητής αναφέρεται σ' όσους κρύβονταν πίσω απ' τη Χούντα, και που δεν ήταν άλλοι απ' αυτούς που πρωταγωνιστούσαν και στην τραγωδία του Βιετνάμ: θυμίζει πως η καταπίεση, τα βασανιστήρια και η αντίσταση σ' αυτά που γίνονταν κάτω απ' την τυραννία της Χούντας ήταν μια επανάληψη αυτών που γίνονταν στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά και του Εμφυλίου Πολέμου, και εκφράζει την ελπίδα πως ο λαός θα σπάσει την καταπιεσμένη σιωπή του και θα ξαναπεί γυμνή, χωρίς υπονοούμενα, την απαγορευμένη λέξη ελευθερία:

*Θα ξαναπεί την ίδια λέξη
 γυμνή
 αυτήν
 που γι' αυτήν έζησες
 και πέθανες
 που γι' αυτήν αναστήθηκες
 (πόσες φορές;)
 την ίδια.*

*Έτσι όλη τη νύχτα
 όλες τις νύχτες
 κάτω απ' τις πέτρες*

συλλαβή - συλλαβή
 σαν τη βρύση που στάζει
 στον ύπνο του διψασμένου
 στάλα - στάλα
 ξανά και ξανά
 κάτω απ' τις πέτρες
 όλες τις νύχτες

μετρημένη στα δάχτυλα
 απλά
 όπως λες πεινάω
 όπως λες σ' αγαπώ
 έτσι απλά ανασαίνοντας
 μπροστά στο παράθυρο

ε - λευ - θε - ρί - α.⁴⁹

Μ' αυτήν την «απαγορευμένη» λέξη «ελευθερία», και με μια άλλη «απαρνημένη ή εξορισμένη» λέξη, τη λέξη «επανάσταση», θ' ασχοληθεί και στην *Γκροαγκάντα*, ένα πολύστιχο ποίημα που το έγραψε το 1972 και περιλαμβάνεται σε μια συλλογή συνθετικών έργων στην οποία ο ποιητής έδωσε τον γενικό τίτλο *Γίγνεσθαι*, έναν φιλοσοφικό στην ουσία του όρο, που σε αντιδιαστολή με το *είναι* εκφράζει την προοδευτική κίνηση των αλλαγών, μέσα από την οποία το *είναι*, δηλαδή, ο *κόσμος*, διαρκώς αλλάζει και διαρκώς γίνεται.

Στην *Γκροαγκάντα* ο ποιητής καταγράφει αυτό το διαρκώς μεταβαλλόμενο *είναι* του κόσμου. Και ο κόσμος, στην ιστορική στιγμή που γράφεται το έργο, είναι διαλυμένος, αντιφατικός, αλλοπρόσαλλος και παράλογος σε όλες τις χώρες, στην Ελλάδα ιδιαίτερα και στο ίδιο το αριστερό κίνημα, ελληνικό και παγκόσμιο, που πορεύεται παράλογα κομματιασμένο και συγκρουόμενο, ακριβώς στα χρόνια που απαιτούν την ενότητά του.

Το αλλοπρόσαλλο αυτό γίγνεσθαι, όπου όλα τα πράγματα και όλες οι αξίες, ακόμα και η *ελευθερία*, ακόμα και η *επανάσταση*, έχουν αναποδογυρίσει και έχουν χάσει το νόημά τους, δεν γεννήθηκε βέβαια από το κενό, έχει τις ρίζες του στο παρελθόν, βρίσκεται σε έξαρση στο παρόν και δημιουργεί αδιέξοδο για το μέλλον. Ο ποιητής επιχειρεί να καταγράψει τις αφετηρίες αυτού του αλλοπρόσαλλου γίγνεσθαι και να βρει μια διέξοδο ή μια άλλη λέξη που να δείχνει την έξοδο απ' αυτό, μια άλλη πινακίδα προς τον ήλιο. Αλλά αυτό το αλλοπρόσαλλο γίγνεσθαι εμπειρείται μέσα του και μια αλλοπρόσαλλη και παράλογη μορφή έκφρασης, και σε μια τέτοια μορφή, εκρηκτική κι ανάμεικτη από ρεαλιστικά, σουρεαλιστικά και εξπρε-

σιονιστικά στοιχεία, γράφτηκε το έργο. Μια μορφή ασυνάρτητη στην επιφάνεια, αλλά όχι στο βάθος της.

Το έργο είναι αδύνατον να αναλυθεί εδώ. Η Χρύσα Προκοπάκη μας χάρισε μια περισπούδαστη μελέτη του σε βάθος. Σ' αυτήν χαρακτηρίζει το ποίημα «πράξη αντίστασης στην πολιτική καταπίεση, κραυγή ελευθερίας», «μια έξοδος από την ασφυκτική ατμόσφαιρα που αναπνέει η ποίησή του μετά το '67», «σύννοηση και απολογισμός έργου και ζωής», και διακρίνει σ' αυτό «μια διπλή γλώσσα» κι «ένα διπλό νήμα» που διαπερνάει σε δυο επίπεδα τη σύνθεσή του. Στο πρώτο επίπεδο μια ρεαλιστική παράσταση και στο δεύτερο «μια ενοραματική θέα του κόσμου». Ο χρόνος στο ρεαλιστικό επίπεδο είναι ο χρόνος της γραφής του ποιήματος, και στο ενοραματικό οι προεκτάσεις του στο παρελθόν και στο μέλλον, όπου παρακολουθούμε την ποιητική του «πορεία προς την Γκροαγκάντα» συνδεδεμένη με το «νήμα του κοινωνικού οράματος και των περιπετειών του», και με την επίδραση που έχουν οι περιπέτειες του οράματος «στην κοσμοαντίληψη του ποιητή». Σε συνάρτηση με τις περιπέτειες του οράματος «διαμορφώνεται η πιο αναγνωρισμένη πλευρά της ποίησής του, που είναι η άμεση διαμαρτυρία για την κοινωνική καταπίεση. Σε συνάρτηση ακόμα με το οράμα, ο θάνατος φορτίζεται με διαφορετικό νόημα και η αντιμετώπισή του αλλάζει». Σε όλο το ποίημα, το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον εναλλάσσονται και παρεμβάλλονται «αυθαίρετα ή με υποτυπώδεις συνειρμούς» στην επιφάνεια, ενώ στο βάθος του υπάρχει μια μελέτη του χρόνου που διαπερνάει το ποίημα με αλληλουχία⁵⁰.

Το ίδιο συμβαίνει και με το χώρο. Στο πρώτο επίπεδο ο χώρος είναι μια συνοικία ή ένα προάστιο με μπαρμπέρικα, υπαίθρια σινεμά, επιπλοποιεία και ψιλικάτζίδικα όπως στα χρόνια της Χούντας. Αυτός προεκτείνεται στο παρελθόν με μνήμες της παλιότερης Αθήνας και στο μέλλον με οραματικές εικόνες μιας Αθήνας του αύριο, ανατριχιαστικές.

Μέσα σ' αυτά κινείται ο κόσμος του ποιήματος. Μεροκαματιάρηδες, εξόριστοι, φυλακισμένοι, ανάπηροι, πόρνες, υπάλληλοι, τρελοί, αλαφροϊσκιωτοι αγωνιστές, συμβιβασμένοι και ασυμβίβαστοι, και μαζί τους, ταυτισμένος με το πλήθος, ο ίδιος ο πολυόματος ποιητής. Τι βλέπει; Βλέπει τη λέξη *επανάσταση* «αρνημένη ή εξορισμένη», τη λέξη *ελευθερία* «απαγορευμένη», την Ελλάδα «μεγάλη διαμελισμένη μητέρα» που κοιτάζει «πίσω απ' τις φωτογραφίες των ηρώων του 21», τον «ντουινιά» σκόρπιο «σε τόσα μαγαζάκια, σε χαρτοφάκελα, σε όνειρα, σε αλατιέρες, σε τόσα αιδοία, τόσους πεθαμένους, πέτρες, ντουφέκια»· βλέπει όποιον «κάνει να πει το σωστό» να «μπαίνει στα σίδερα, ύστερα σύννεφα, σημαίες, κουρνιαχτός, κολώνες, ύστερα πάλι νύχτα, πάλι κρυφά, πάλι καρφιά, πάλι σίδερα»· βλέπει «τη γη χιλιοτρυπημένη σαν το σφουγγάρι», «τα σπίτια, τα δέντρα, τους ανθρώπους χιλιοτρυπημένους»· βλέπει ακόμα «και τα σίδερα σκοτωμένα» και σωπαίνει· μα η σιωπή είναι θάνατος και φωνάζει «όχι, όχι», γιατί «δεν μπορεί να πεθάνει», αφού «ακούει

μέσα του την αρνημένη ή εξορισμένη λέξη» επανάσταση, «ή την άλλη την απαγορευμένη» λέξη ελευθερία, και την ακούει «ατέλειωτα όπως το στεναγμό της φεγγαρόπετρας μεταφευμένης στο Εργαστήριο»⁵¹.

Το ποίημα τελειώνει με μια οραματική εικόνα διαδήλωσης, όπου ο ποιητής ενώνει αυτές τις δυο εξόριστες ή απαγορευμένες λέξεις σε μια καινούργια, ξαναονομάζοντας το όραμα που δεν έπαψε ποτέ να σελαγίζει στα μάτια της ψυχής του, όπως δεν έπαψε ποτέ να ξαναβγαίνει μέσα στη φθορά του χρόνου το βλαστάρι μιας άνοιξης. Και η λέξη αυτή είναι *Γκωραγκάντα*. Μια καινούργια λέξη που αρθρώνει ο ποιητής, αλλά γεννιέται από τα βάθη του απέραντου πόνου και της αγωνίας ενός απελπισμένου, διαψευσμένου, αλλά αγωνιζόμενου κόσμου που αρνιέται να υποταχθεί και να πεθάνει, για ν' αναπληρώσει το κενό των αρνημένων, εξορισμένων και απαγορευμένων λέξεων της επανάστασης και της ελευθερίας και να ξαναδείξει τον ίδιο δρόμο που έδειχνε και στην άλλη κατοχή εκείνη η ταμπέλα που έλεγε: «Από δω προς τον ήλιο»:

*Λοιπόν – είπε ο Βαγγέλης – η ζωή δεν είναι απάτη
λοιπόν δεν είναι μόνο ο θάνατος· δώσε και πάρε τη λέξη, την πράξη·
ωχ – είπε
θα πάrouμε το μερτικό μας και το δίκιο μας με λόγο και πράξη·
υπάρχει το υπάρχω· υπάρχει συνέχεια· ωχ·
στα φαρδιά τζάμια των καταστημάτων είδα
τ' αγάλματα ολάκερη στρατιά, κατέβαιναν στη διαδήλωση
είδα μαζί και τους άλλους που δεν ήταν αγάλματα
κρατούσαν μεγάλα πλακάτ με συνθήματα: ψωμί, ελευθερία,
έρωτας,
κρατούσαν σημαίες και μικρότερα αγάλματα· φαινόταν
καθρεφτισμένη πάνω στις βιτρίνες η λευκή παρέλαση
και μέσα στις βιτρίνες τα κόκκινα μαγιό, τα ψαροντούφεκα.
οι γυάλινες μάσκες, τα γαλάζια βτραχοπέδιλα
είταν ωραία αυτή η αντιστοιχία
είταν ωραίο που την προσέξαμε· γεννιόταν το νερό, κυλούσε·
μεγάλωνε η ρευστότητα· επιταχύνονταν· κι άξαφνα
η πρώτη ντουφεκιά η αντίστροφη, η δεύτερη, η τρίτη·
δε στάθηκαν· συνέχεια, πορεία, οι νεκροί, τα παιδιά, ξεχτιένιστες
γυναίκες· οι δασύτριχοι άντρες
και κάτω απ' τους μεγάλους διασκελισμούς της μόνης σημαίας
ακούστηκε ο Κώστας φωνάζοντας μέσα του
τι κόσμος θέ μου, τι απέραντος κόσμος
κι ο ένας σήκωσε ψηλά το βιολί*

*ο δεύτερος τ' άδειο κλουβί με το φλυτζάνι, τις βέργες και τις δυο
τούφρες μπαμπάκι*

*κι ο τρίτος σήκωσε με τόνα του χέρι απ' τόνα πόδι την καρέκλα
απάνω στην καρέκλα είταν ένα τεράστιο γάντι πυγμαχίας
κρατώντας τα ίδια τρία λουλούδια. Και τότε τρέχοντας εγώ
φώναξα:*

Γκραγκάντα

*κ' οι άλλοι κατάλαβαν αμέσως και φώναξαν: Γκραγκάντα
κ' οι αντίπαλοι απ' τους λόφους απέναντι καθώς ανεβαίναμε
Γκρα και γκα και ντα
και Γκρα και γκα και ντα
Γκραγκάντα.*

Κ' είταν αλήθεια Γκραγκάντα.⁵²

VIII

Η ποίηση του Ρίτσου που αναφέραμε ως τώρα πηγάζει από το παρόν της ζωής, είναι στενά συνυφασμένη με τους αγώνες του ελληνικού λαού για ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη, και είναι διαρκώς επίκαιρη. Αλλά όπως η ζωή είναι απέραντη, ένα διαρκές γίνεσθαι, που πραγματώνεται μέσα από την πάλη με όλες τις μορφές της φθοράς και του θανάτου, και εμπεριέχει στο παρόν τις ζωοφόρες ρίζες του παρελθόντος και τους ζωογόνους σπόρους του μέλλοντος, έτσι και «η ποίηση είναι απέραντη σαν τη ζωή, ένα διαρκές γίνεσθαι», όπως ήδη αναφέραμε, μέσα στο οποίο «αποτυπώνονται μνήμες αιώνων, αποθησαυρίζεται η παγκόσμια ιστορία» και γίνεται «μια μάχη σώμα με σώμα με το θάνατο, τον φυσικό θάνατο, αλλά και όλες τις μορφές του κοινωνικού θανάτου»⁵³.

Ξεκινώντας από την άποψη αυτή, και αναβιώνοντας πνευματικά τα ιστορικά, τα κοινωνικά και τα υπαρξιακά βιώματα του καιρού του, ο Ρίτσος θα στραφεί μέσα από το κέντρο του χώρου και του χρόνου όπου βρίσκεται ο ίδιος, αλλά και ο κάθε άνθρωπος, και θ' ανιχνεύσει κυκλικά, σε βάθος, σε ύψος και σε πλάτος, όλο το απέραντο πανόραμα της ζωής ως διαρκές, ιστορικά χρονικό και υπαρξιακά άχρονο φαινόμενο, μέσα από μια νέα πολυσχιδή ποιητική αντίληψη του χώρου και του χρόνου που την ονομάζει *τέταρτη διάσταση*, χρησιμοποιώντας και στην ποίηση τον όρο που καθιερώθηκε στη φυσική ύστερα από τις σχετικές με το χώρο και το χρόνο θεωρίες του Αϊνστάιν⁵⁴.

Πώς όμως ορίζεται και πώς λειτουργεί αυτή η *τέταρτη διάσταση* στην ποιητική πράξη του Ρίτσου; Για να απαντηθεί αυτό το ερώτημα χρειάζεται μια διεξοδική με-

λέτη όλων των έργων που ανήκουν σ' αυτόν τον κύκλο, αλλά δεν έχουν όλα τους περιληφθεί στον ομώνυμο τόμο. Απ' όσο γνωρίζω, μια τέτοια μελέτη δεν έχει γίνει, και η *τέταρτη διάσταση* ταυτίζεται συνήθως με τη μυθολογική μέθοδο. Στα έργα αυτά, ωστόσο, ο ποιητής μιλάει συχνά γι' αυτήν, και ορίζει έμμεσα και περιστασιακά, αλλά με μεταφορικές και πολύ παραστατικές εικόνες αυτή τη διάσταση που χρησιμοποιεί με έξοχη πρωτοτυπία στην ποιητική πρακτική του. Βασισμένος σε μερικές από τις εικόνες αυτές, θα επιχειρήσω μια προσέγγιση στην ουσία και στη λειτουργία της.

Επίμονα στα έργα αυτά η σκέψη του ποιητή απασχολείται με τον *υπαρξιακό χώρο*, που είναι ο απύθμενος βυθός του υπαρξιακού άδειου, του τίποτα, που είναι ο *θάνατος*· με τον *υπαρξιακό χρόνο*, που είναι το απέραντο άχρονο, η *αιωνιότητα*· με το *υπαρξιακό δράμα της γέννησης, της φθοράς, του θανάτου και της αναγέννησης*, που παίζεται μέσα στην αιωνιότητα του χώρου και του χρόνου· και με τον *πεπρασμένο χρόνο*, που καθορίζεται από τη συνείδηση της διάρκειας των ανθρωπίνων, και από τη συνακόλουθη συνείδηση του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος χρόνου, μέσα στον οποίο διαδραματίζεται το πανάχροιο δράμα της ανθρώπινης ζωής, άρρηκτα δεμένο με το υπαρξιακό δράμα της γέννησης, της φθοράς, του θανάτου και της αναγέννησης.

Ο άνθρωπος είναι μια ύπαρξη που βγαίνει μέσα από την τρομερή, ανεξήγητη, ανέλπιδη και θαυμαστή κοσμογονική νύχτα και ξαναβυθίζεται σ' αυτήν. Δυο δυνάμεις την ορίζουν, ο *έρωτας* και ο *θάνατος*, κι αποτελούν ο ένας καθρέφτη του άλλου. Ο *έρωτας* υψώνει τον άνθρωπο στον αφρό της ζωής που κελαηδάει στον ήλιο, κι ο *θάνατος* τον τραβάει στο σκοτεινό βυθό του τίποτα. Από τον αφρό της ζωής στο βυθό του θανάτου οδηγεί αναπόδραστα η *φθορά*. Και οι δυνάμεις αυτές ορίζουν το σύμπαν. Μια τρίτη δύναμη, ένστικτη, σπρώχνει τον άνθρωπο στη δημιουργία για να επιβιώσει νικώντας το θάνατο με το έργο του.

Έχοντας συνείδηση πως στέκεται στην άκρη της αβύσσου, ο άνθρωπος κατέχεται από τη μεταφυσική αγωνία που τον σπρώχνει στη μελέτη της φθοράς και του θανάτου και οδηγεί στην αυτογνωσία, αφού ο θάνατος είναι ο καθρέφτης της αξίας της ζωής. Με την αυτογνωσία διαπιστώνει πως δεν υπάρχει θάνατος, αφού υπάρχει ο *έρωτας* που οδηγεί σε μια καινούργια αθωότητα της γέννησης· αφού υπάρχει η *μνήμη*, με την οποία κουβαλάμε τους νεκρούς μας μέσα μας, και θα μας κουβαλάνε παρόμοια μέσα τους οι ερχόμενες γενιές· κι αφού υπάρχει η δημιουργία που αντιστέκεται στη φθορά. Έτσι ο άνθρωπος είναι ένα παρόν μέσα στο οποίο υπάρχει η αιωνιότητα του παρελθόντος και του μέλλοντος, κι έχει την ηλικία του ήλιου και του χρόνου, του αιώνιου κύκλου της ζωής και του θανάτου.

Η συνείδηση αυτή προϋποθέτει μια όραση άλλης διάστασης, από το πρίσμα της οποίας βλέπουμε τα πράγματα κυκλικά κι όχι οριζόντια ή κάθετα, διαρκώς κινούμενα πάνω και κάτω και διαρκώς ακίνητα. Σύμφωνα με την όραση αυτή, ο άνθρω-

πος βρίσκεται σ' έναν ταυτόχρονα ορισμένο κι αόριστο χώρο και χρόνο, σ' ένα ταυτόχρονα κινητό και ακίνητο κέντρο, και περιβάλλεται από έναν απέραντο και άχρονο κύκλο του τίποτα κι από έναν πεπερασμένο κύκλο ιστορικής αιωνιότητας. Για να γνωρίσει τον εαυτό του και τον κόσμο, πρέπει να δει ταυτόχρονα, από τον εαυτό του προς τα έξω, προς την άκρη του κύκλου που είναι η άβυσσος της ανυπαρξίας, και από την άκρη του κύκλου προς τον εαυτό του, που αποτελεί το πεπερασμένο κέντρο της αέναης ύπαρξης. Έτσι μόνο θα δει στο μικρόκοσμο του εαυτού του να εμπεριέχεται ο μακρόκοσμος του σύμπαντος· στον παρόντα χρόνο να εμπεριέχεται η αιωνιότητα· και στην ιστορία να εμπεριέχονται η προϊστορία και η μεθιστορία. Κι έτσι μόνο θα φτάσει σ' αυτή τη διαφάνεια της *τέταρτης διάστασης*, μέσα από την οποία θα δει και θα κατανοήσει και τη ζωή, και το θάνατο, και τη δημιουργία και τη φθορά, και την α-σκοπιμότητα της κοσμικής δημιουργίας, και τη σκοπιμότητα των ανθρώπινων έργων.

Για να το κατορθώσει αυτό, ο Ρίτσος έγραψε τους μεγάλους δραματικούς μονόλογους και τα πολυφωνικά ποιήματα που περιέχονται στον τόμο *Τέταρτη διάσταση*, αλλά και σε άλλους τόμους, και χρησιμοποίησε μ' έναν πρωτότυπο τρόπο διάσημους ήρωες από την ελληνική μυθολογία και λογοτεχνία, όπως ο *Αγαμέμνωνας*, η *Ελένη*, ο *Φιλοκτήτης*, ο *Ορέστης*, ο *Αίας*, η *Περσεφόνη*, ο *Τειρεσίας*· και άσημους, όπως η *Χρυσόθεμις*, η *Ισιμήνη*, η *Φαίδρα*· ανώνυμους ανθρώπους από την καθημερινή ζωή, όπως ο *Φαροφύλακας*, ο *Τοιχοκολλητής*, ο *Τροχονόμος*, ο *Οδηγός του ασανσέρ*, ο *Ξένος*, η *Γυναίκα με τα μαύρα*, στη *Σονάτα του σεληνόφωτος*, οι *Γέροι*, στο *Χορικό των σφουγγαράδων*· και *υπαρξιακά σύμβολα*, όπως το *Σπίτι*, το *Παράθυρο*, ο *Καθρέφτης*, ο *Τοίχος*, η *Σκάλα*, η *Γέφυρα*, κ.ά.

Στο καθένα από τα έργα αυτά ο Ρίτσος, μέσα από διαφορετικά πρόσωπα ή προσώπεια, επώνυμα, ή ανώνυμα, μυθολογικά ή σύγχρονα, και μέσα από διαφορετικά σύμβολα, αντικρίζει, ερευνά και σχολιάζει ταυτόχρονα, από τη σκοπιά του και από τη σκοπιά του κόσμου, τον κόσμο και τον εαυτό του, και στο καθένα από τα πρόσωπα αυτά ή προσώπεια, ή σε καθένα από τα σύμβολα, μπορεί να βρίσκεται σε κάποιες στιγμές του βίου του ο ποιητής, ο καθένας από μας, και ο καθολικός και αιώνιος άνθρωπος.

Αυτό που προκαλεί το θαυμασμό μας είναι η ηρεμία με την οποία ο ποιητής αντικρίζει αυτό το τρομερό ανέλπιδο που προκαλεί η άκρη του κύκλου –η άβυσσος του θανάτου– αλλά και η βαθιά κατανόηση με την οποία αντικρίζει από την άκρη και από το κέντρο της τετραδιάστατης όρασής του το πανάρχαιο δράμα της ανθρώπινης ζωής, το γεμάτο δημιουργία και καταστροφή, πολιτισμό και βαρβαρότητα, ευγένεια και χυδαιότητα, μεγαλοσύνη και μικρότητα, αγάπη και μίσος, ευτυχία και δυστυχία, ευζωία και στέρηση, πλούτο και φτώχεια, ελπίδα και απογοήτευση, συντροφικότητα και μοναξιά.

Αυτή η ηρεμία κι αυτή η κατανόηση οφείλονται, νομίζω, στο γεγονός ότι στον

Ρίτσο η αίσθηση της ματαιότητας που προκαλεί το τρομερό αντίκρισμα της αβύσσου δεν οδηγεί στην α-σκοπιμότητα αλλά στη μεγάλη σκοπιμότητα της ζωής. Κι αυτό συμβαίνει γιατί ο υπαρξιακός προβληματισμός του, επειδή πηγάζει από τις εμπειρίες μιας ζωής γεμάτης επίμονους αγώνες ενάντια σε όλες τις μορφές του θανάτου, φυσικού και κοινωνικού, δεν εμφανίζεται σαν μια προσωπική αγωνία μπροστά στην τρομερή άβυσσο του τίποτα αλλά σαν ένα καθολικό ανθρώπινο πρόβλημα γνώσης και αυτογνωσίας, αλλά και σαν ένα διαχρονικό πρόβλημα σχέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και στη ζωή, ανάμεσα στον άνθρωπο και στο θάνατο, ανάμεσα στον άνθρωπο και στο συνάνθρωπό του.

Αυτός ο βαθιά υπαρξιακός προβληματισμός, που συγχωνεύει τη μεταφυσική με τη φυσική, την προσωπική με την κοινωνική και τη σύγχρονη με την ιστορική εμπειρία, διαπερνάει όλο το έργο του Ρίτσου και βοηθάει να καταλάβουμε τα σύμβολά του –που δεν είναι πάντα απλά– και να περάσουμε από την επιφάνεια στο βάθος τους. Κι όταν φτάσουμε στο βάθος, αυτό που εντυπωσιάζει είναι η ικανότητα του ποιητή να βλέπει μέσα από την ατομική την καθολική ανθρώπινη εμπειρία· να εκφράζει σε μια ποίηση βιωματική και κατεξοχήν κοινωνική και ιστορική τα μεγάλα υπαρξιακά και φιλοσοφικά ερωτήματα του ανθρώπου· να εκτίνει την ιστορική διάσταση της όρασής του ως τις προϊστορικές ρίζες και τις μεθιστορικές προεκτάσεις της· να διακρίνει μέσα από τις φυσικές τις μεταφυσικές αφετηρίες της ζωής, το σημείο όπου το άσπρο και το μαύρο, το φως και το σκοτάδι αγγίζονται, και να ξεπερνάει αυτή τη φοβερή, ακατανόητη και αναπόδραστη αντίθεση της δημιουργίας και της φθοράς, της ζωής και του θανάτου, όχι με μια κραυγαλέα ηρωική απαισιοδοξία, όπως λόγου χάρη ο Καζαντζάκης, αλλά με μια γαλήνια ηρωική αισιοδοξία, που πηγάζει από την ταύτιση της ατομικής με τη συλλογική μοίρα του ανθρώπου.

Με την ταύτιση αυτή, η τραγική αντίφαση, να πεθαίνουμε κάθε στιγμή από τη στιγμή της γέννησής μας αίρεται χάρη στη συνειδητοποίηση ότι υπάρχουμε μέσα στην ανθρωπότητα που διαρκώς αλλάζει, μα δεν πεθαίνει, όπως υπάρχουμε μέσα στη φύση, που διαρκώς φθείρεται, μα διαρκώς ανανεώνεται. Συνειδητοποιώντας λοιπόν πως συμμετέχουμε μέσα στο αιώνιο γίγνεσθαι της φύσης και της ανθρωπότητας – όπου ο πανδαμάτωρ χρόνος, ιδωμένος μέσα από τη διάσταση αυτή, δεν είναι πανδαμάτωρ– αλλάζουμε ουσιαστικά τη μοίρα μας, γιατί ελευθερωνόμαστε από την υπαρξιακή αγωνία της φθοράς και του θανάτου. Αυτή τη γαλήνια στάση απέναντι στο θάνατο εκφράζει θαυμάσια σε ένα από τα σύντομα ποιήματά του, με τίτλο *Ο ποιητής*:

*Όσο κι αν βρέχει το χέρι του μες στο σκοτάδι,
το χέρι του δε μανρίζει ποτέ. Το χέρι του
είναι αδιάβροχο στη νύχτα. Όταν φύγει
(γιατί όλοι φεύγουμε μια μέρα) θαρρώ θα μείνει*

*ένα γλυκύτατο χαμόγελο στον κόσμο ετούτον
που αδιάκοπα θα λέει «ναι» και πάλι «ναι»
σ' όλες τις προαιώνιες διαψευσμένες ελπίδες.⁵⁵*

IX

Όπως ήδη αναφέραμε, ο Ρίτσος θεωρεί τα σύντομα ποιήματά «σύνοψη των υπολοίπων» και τα τοποθετεί ανάμεσα στους μονόλογους της *Τέταρτης διάστασης* και στα πολύστιχα συνθετικά ποιήματα του *Γίνεσθαι* ως αντιπροσωπευτικά της ποιητικής πορείας του. Στα λιγότερα αυτά ποιήματα, που αποτελούν το μισό ποιητικό σώμα του, και για τα οποία δεν ήταν δυνατόν να μιλήσουμε επαρκώς εδώ, με τρόπο διαφορετικό από τα πολύστιχα, λακωνικό, πυκνό, επιγραμματικό, συχνά γνωμικό, υπαινικτικό, απρόσωπο, αντικειμενικά απόμακρο, κάποτε ειρωνικό, κάποτε παραμορφωτικό, παραδοξολογικό, επιφανειακά γελοιογραφικό και κωμικό, αλλά στο βάθος τραγικό, ο ποιητής επιχειρεί και πάλι να εκφράσει το πολυδιάστατο και πολύμορφο υπαρξιακό, ιστορικό και κοινωνικό δράμα της ανθρώπινης ζωής και να συμβάλει στην αντιμετώπισή του. Και θα ήθελα να τελειώσω αυτή την αποσπασματική περιδιάβαση στη μαγνητική θάλασσα της ποίησης του Ρίτσου με τέσσερα από τα πολλά λακωνικά αριστουργήματα που περιέχει. Στο πρώτο, με τίτλο *Η σκάλα*, το πρόσωπο του ποιητή κρύβεται πίσω από τη σκιά ενός Οδυσσέα, που δίνει διαχρονική και υπαρξιακή διάσταση στο νόημά του:

*Ανέβαινε κατέβαινε τη σκάλα. Λίγο λίγο
το πάνω και το κάτω συγχέονται μέσα στην κούρασή του,
έπαιρναν το ίδιο νόημα – κανένα νόημα – το ίδιο σημείο
ενός τροχού περιστρεφόμενου. Κι αυτός, ασάλευτος,
δεμένος στον τροχό του, με την ιδέα πως ταξιδεύει τάχα,
νιώθοντας τον αγέρα να χτενίζει προς τα πίσω τα μαλλιά του,
παρατηρώντας τους συντρόφους του, πετυχημένα μεταμφιεσμένους
σε πολυάσχολους ναύτες, να τραβούν ανάπαρκα κουπιά,
να βουλώνουν τ' αυτιά τους με κεριά, ενώ οι Σειρήνες
είχαν πεθάνει πριν από τρεις χιλιάδες χρόνια.⁵⁶*

Το δεύτερο, με τίτλο *Περίπου*, είναι ποίημα ποιητικής. Ο ποιητής απευθύνεται στον αναγνώστη του και εξηγεί την ελλειπτική και υπαινικτική τεχνική του:

*Παράταιρα πράγματα παίρνει στα χέρια του – μια πέτρα,
ένα σπασμένο κεραμίδι, δυο καμένα σπίρτα,*

το σκουριασμένο καρφί στον απέναντι τοίχο,
το φύλλο που μπήκε απ' το παράθυρο, τις στάλες
που πέφτουν απ' τις ποτισμένες γλάστρες, τ' άχυρο εκείνο
πού 'φερε χτες ο αέρας στα μαλλιά σου, – τα παίρνει
κι εκεί στην αυλή του χτίζει περίπου ένα δέντρο.
Σ' αυτό το «περίπου» κάθεται η ποίηση. Τη βλέπεις.⁵⁷

Με το τρίτο, που τιτλοφορείται *Στοιχεία ταυτότητας*, με έξοχο υπαινικτικό τρόπο, μας δείχνει τη συγχρονική και διαχρονική υπόστασή του ως ποιητής:

*Χρονολογία της γέννησής μου πιθανόν το 903 π.Χ. –
εξίσου πιθανόν
το 903 μ.Χ. Εσπούδασα ιστορία του παρελθόντος και
του μέλλοντος
στη σύγχρονη σχολή του Αγώνα. Επάγγελμά μου: λόγια
και λόγια, τι να 'κανα; Ρακοσυλέκτη με είπαν.
Και τώντι
Σύναξα ένα σωρό φτερά στρουθοκαμήλου σπ' τα
καπέλα της υπόγειας Κόρης,
κουμπιά από χλαίνες στρατιωτών, ένα κράνος,
δυο φθαρμένα σαντάλια,
μάζεψα ακόμη δυο σπιρτόκουτα και την καπνοσακούλα
του Μεγάλου Τυφλού. Στο Ληξιαρχείο, τα
τελευταία χρόνια, μου δώσαν
την πλέον απίθανη χρονολογία της γέννησής μου: 1909.
Βολεύτηκα μ' αυτήν και μένω (...)
Πάντως
το μόνο σίγουρο είναι ο τόπος της γέννησής μου: η Άκρα
Μινώα.⁵⁸*

Σ' αυτό το ποίημα, μιλώντας όχι μόνο για τον εαυτό του, ο Ρίτσος λέει πως οι μεγάλοι ποιητές δεν έχουν ημερομηνία γέννησης, αφού συνεχίζουν μια αέναη παράδοση αιώνων, από την οποία γεννιούνται κι από την οποία τρέφονται ως ποιητές, κι αφού στην ποίησή τους «αποτυπώνονται πολιτιστικές μνήμες αιώνων, αποθησαυρίζεται η παγκόσμια ιστορία». Και δεν έχουν ημερομηνία θανάτου, αφού η ποίησή τους αποτελεί διαρκή πράξη αντίστασης «σε όλες τις μορφές του κοινωνικού θανάτου», μια αδιάκοπη μάχη για να φτάσει ο άνθρωπος στο «αταξικό γαλάζιο», που δεν είναι άλλο από το προαιώνιο όνειρο των καταπιεσμένων και αδικημένων ανθρώπων για μια κοινωνία όπου η ελευθερία, η κοινωνική δικαιοσύνη, ο έρωτας

και η πανανθρώπινη αγάπη θα ταυτίζονται και θ' αποτελούν την ομορφιά που θα σώσει τον κόσμο. Μια τέτοια πράξη αντίστασης στη φθορά και στον κοινωνικό και ψυχικό θάνατο του ανθρώπου, εμπνευσμένη απ' αυτό το προαιώνιο όραμα της ανθρωπότητας, είναι και η ποίηση του Ρίτσου, που θα υπάρχει όσο θα υπάρχουν η φθορά και ο κοινωνικός και ψυχικός θάνατος του ανθρώπου, όσο το «αταξικό γαλάζιο» θα παραμένει μια ζωντανή λαχτάρα της ανθρωπότητας. Γι' αυτό ο Ρίτσος και η ποίησή του δεν έχουν και ημερομηνία θανάτου.

Με το τέταρτο ποίημα με *Επιλογικό*, γραμμένο τον Ιούλιο του 1987, δύομια περσίπου χρόνια πριν από το θάνατό του, που τον βλέπει να πλησιάζει, ο Ρίτσος, απευθυνόμενος στους συνανθρώπους του κάνει έναν απολογισμό της ζωής του και του έργου του:

Να με θυμάστε – είπε. Χιλιάδες χιλιόμετρα

περπάτησα

*χωρίς ψωμί, χωρίς νερό, πάνω σε πέτρες κι αγκάθια,
για να σας φέρω ψωμί και νερό και τριαντάφυλλα*

Την ομορφιά

*ποτές μου δεν πρόδωσα. Όλο το βιος μου
το μοίρασα δίκαια.*

*Μερτικό δεν κράτησα. Πάμπτωχος. Μ' ένα
κρινάκι του αγρού*

*τις πιο άγριες νύχτες μου φώτισα. Να με θυμάστε.
Και συγχωράτε μου αυτή την τελευταία μου θλίψη:*

Θα 'θελα

*ακόμη μια φορά με το λεπτό δρεπανάκι του φεγγαριού
να θερίσω*

*ένα ώριμο στάχυ. Να σταθώ στο κατόφλι, να κοιτάω
και να μασώ σπυρί σπυρί το στάρι με τα μπροστινά
μου δόντια*

*θανυμάζοντας κι ευλογώντας τούτον τον κόσμο που
αφήνω,*

*θανυμάζοντας κι Εκείνον που ανεβαίνει το λόφο στο
πάγχρυσο λιόγευμα. Δέστε:*

*Στο αριστερό μανίκι του έχει ένα πορφυρό τετράγωνο
μπάλωμα. Αυτό*

*δεν διακρίνεται πολύ καθαρά. Κι ήθελα αυτό
προπάντων να σας δείξω.*

Κι ίσως γι' αυτό προπάντων θ' άξιζε να με θυμάστε.⁵⁹

Σημειώσεις

1. Βλ. Αγγελική Κώττη, *Γιάννης Ρίτσος. Ένα σχεδιάσμα βιογραφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 28.
2. Όπως μας πληροφορεί η Αικατερίνη Μακρυνικόλα, τα ποιήματα του τόμου *Αργά, πολύ αργά μέσα στη νύχτα*, που δημοσιεύτηκαν ένα χρόνο μετά το θάνατό του γράφτηκαν από τον Ιούλιο του 1987 ως τον Ιούλιο του 1989, και είναι οι τελευταίες συλλογές που έχει γράψει ο Ρίτσος. Βλ. την ομότιτλη έκδοση από τον Κέδρο το 1991, σ. 247.
3. Για μια λεπτομερή βιβλιογραφική περιγραφή των ελληνικών και ξένων εκδόσεων των έργων του Ρίτσου, βλ. Αικατερίνη Μακρυνικόλα, *Βιβλιογραφία Γιάννη Ρίτσου 1924 – 1989*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993. Για μια καταγραφή των μεταφράσεων του Ρίτσου που έγιναν σε ξένες γλώσσες ως το 1986, βλ. Ερασμία Σταυροπούλου, *Βιβλιογραφία μεταφράσεων νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ΕΛΙΑ, 1986, σ. 183, 237-240, 242-243, 246-247, 252-253, 255-260, 262, 273-275.
4. Παντελής Πρεβελάκης, *Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος. Συνολική θεώρηση του έργου του*, Κέδρος, 1981, σ. 101.
5. *Ανθολογία Γιάννη Ρίτσου*, επιλογή: Χρύσα Προκοπάκη, Κέδρος, 2000, σ. 9.
6. Γιάννης Ρίτσος, *Μελετήματα*, Κέδρος, 1974, σ. 53.
7. Γιάννης Ρίτσος, *Μελετήματα. Παρατηρήσεις στο έργο του Ναζίμ Χικμέτ*, Κέδρος, 1974, σ. 46.
8. «Σε β' πρόσωπο. Μια συνομιλία του Γιάννη Ρίτσου με τον Αντώνη Φωστιέρη και τον Θανάση Νιάρχο», *Η Λέξη* θ, Οκτώβρης 1981, σ. 644.
9. *Μελετήματα. Η ποίηση του Έρενμπουργκ*, ό.π., σ. 65.
10. *Μελετήματα. Σκέψεις για την ποίηση του Ελνάρ*, ό.π., σ. 93.
11. *Σε β' πρόσωπο*, ό.π., σ. 644.
12. Γιάννης Ρίτσος, *Στον Πάμπλο Νερούντα (Καθυστερημένη απάντηση σε ανεπίδοτη επιστολή)*, Αθήνα/Σάμος, Ιούνιος-Ιούλιος 1955. Περιλαμβάνεται στον τόμο Δανάη Στρατηγοπούλου (εισαγωγή - μετάφραση - εξηγητικά) *Γενικό άσμα*, τόμ. Γ', 3η έκδοση, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2004, σ. ιθ-λς' 1-17, βλ. σ. 6-7: *Διέσχισες πολλές ζωές / διάνυσες εποχές και θανάτους / διάπερασες τις τάξεις, διαφοροποιήθηκες στον ήλιο / διαφοροποίησες τη μοναξιά και τη σιωπή / ώσπου να συναντήσεις το αταξικό γαλάζιο / καταφάσκοντας τον έρωτα, την ιστορία, το μέλλον*.
13. *Σε β' πρόσωπο*, ό.π., σ. 644.
14. *Μελετήματα. Η ποίηση του Έρενμπουργκ*, ό.π., σ. 72.
15. *Μελετήματα. Περί Μαγιακόβσκη*, ό.π., σ. 25.
16. Γιάννης Ρίτσος, *Τέταρτη διάσταση*, Κέδρος, 1977, σ. 184-185.
17. βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα επικαιρικά*, Κέδρος, 1981, σ. 7.
18. βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Ο διθύραμβος του ρόδου, Θυμέλη, Α'*, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1950, σ. 8.
19. *Σε β' πρόσωπο*, ό.π., σ. 644.
20. *Περί μορφής. 12 ποιήματα για τον Καβάφη*, βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Ποιήματα*, τόμ. Θ', Κέδρος, 1989, σ. 183.
21. *Σε β' πρόσωπο*, ό.π., σ. 646.
22. *Μελετήματα. Περί Μαγιακόβσκη*, ό.π., σ. 28.
23. *Ποιήματα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 9.
24. *Ποιήματα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 17.
25. Μέρος του ποιήματος με τίτλο *Ξένοι* δημοσίευσε με το ψευδώνυμο Κώστας Ελευθερίου, στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα* 3, Μάρτιος 1936, σ. 202-205. Ολόκληρο εντάχθηκε στη *Δοκίμασία*. βλ. *Ποιήματα*, τόμ. Α', σ. 365-383.

26. *Ποιήματα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 323-324.

27. *Ποιήματα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 336.

28. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Ποιήματα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 185.

29. Όπως μας πληροφορεί η Αγγελική Κώττη, ό.π., σ. 56-57, «Η πρώτη του αγάπη μπήκε στη ζωή του εντελώς ανέλπιστα. Ήταν η κόρη μιας προΐσταμένης στη Σωτηρία όπου και συναντήθηκαν. Στις εξόδους του από το νοσοκομείο, επισκεπτόταν συχνά τη Λούλα με εκείνη στο πλευρό του. Μαζί της θα ανακαλύψει το σώμα του, την ομορφιά μα και τις μικρές πίκρες του έρωτα, τη σημασία που έχει στη ζωή. Θα μάθει να δίνει και να παίρνει, να λέει “ευχαριστώ” και να λαχταρά. Κάποια προηγούμενα ερωτικά σκιρτήματα έχουν δώσει ήδη καρπούς στην ποιήσή του. Η Ρουμπίνη όμως θα του δώσει, αργότερα, όταν θα έχει βγει από τη ζωή του, την “Εαρινή Συμφωνία”».

30. *Ποιήματα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 227.

31. *Σε β' πρόσωπο, Η Λέξη*, ό.π., σ. 645.

32. *Ποιήματα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 259, 278.

33. *Ποιήματα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 461.

34. *Ποιήματα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 495.

35. Όπως μας πληροφορεί η Αικατερίνη Μακρυνικόλα, «Τον Ιανουάριο του 1945, μετά τις συγχρούσεις του Δεκέμβρη, ο Ρίτσος ακολουθεί, μαζί με πλήθος αριστερών αγωνιστών, τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ που αποχωρούν από την Αθήνα. [...] Το αρχείο του το είχε παραδώσει, ύστερα από σύσταση του ΚΚΕ, σε πρόσωπο “υπεράνω πάσης υποψίας”, το οποίο δεν θέλησε ποτέ να κατονομάσει. [...] Με την επιστροφή του στην Αθήνα, ύστερα από την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, ο Ρίτσος ανακαλύπτει ότι ο άνθρωπος που είχε αναλάβει τη φύλαξη αυτού του υλικού το είχε (από φόβο;) καταστρέψει». *Βιβλιογραφία Γιάννη Ρίτσου*, ό.π., σ. 13.

36. *Ποιήματα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 520-521.

37. *Ρωμοσύνη, Ποιήματα*, τόμ. Β', Κέδρος, 1970, σ. 61-62.

38. Χρύσα Προκοπάκη, «Η πορεία προς τη Γκωργκάντα ή οι περιπέτειες του οράματος», στο *Αφιέρωμα στον Γιάννη Ρίτσο*, Κέδρος, 1980, σ. 301.

39. *Ποιήματα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 39-58.

40. *Ποιήματα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 65-66.

41. Πρεβελάκης, ό.π., σ. 147.

42. *Ποιήματα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 242, 245-246.

43. Όπως μας πληροφορεί η Αικατερίνη Μακρυνικόλα, *Βιβλιογραφία Γιάννη Ρίτσου*, ό.π., σ. 14, «τα ποιήματα τα έσωσε ο Μάνος Κατράκης θάβοντάς τα στη γη μέσα σε σφραγισμένα μπουκάλια. Τα ξέθαψε ο ίδιος τον Ιούλιο του 1950 και τα μετέφερε στον Άι Στράτη. Εκεί τα παρέδωσε στον ποιητή. Φεύγοντας από τον Άι Στράτη, τον Αύγουστο του 1952, ο Ρίτσος πήρε μαζί του όλα τα ποιήματα και τα ζωγραφικά του φυλαγμένα σε δυο βαλίτσες με διπλό πάτο που είχαν φτιάξει οι σύντροφοί του της εξορίας».

44. Γιάννης Ρίτσος, *Τα επικαιρικά*, ό.π., σ. 262.

45. *Ποιήματα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 253.

46. *Ποιήματα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 117-118.

47. *Ποιήματα*, τόμ. Β', ό.π., σ. 276, 279.

48. Βλ. γι' αυτό, *Σε β' πρόσωπο*, ό.π., σ. 644-645.

49. Γιάννης Ρίτσος, *Ποιήματα*, τόμ. Δ', Κέδρος, 1975, σ. 321.

50. Χρύσα Προκοπάκη, ό.π., σ. 276-372.

51. *Γίγνεσθαι*, ό.π., σ. 49-50, 61-62.

52. *Γίγνεσθαι*, ό.π., σ. 73-74.

53. *Σε β' πρόσωπο*, ό.π., σ. 644.

54. Για τη σύνδεση της τέταρτης διάστασης με το χρόνο κατά τη θεωρία της σχετικότητας του Αϊνστάιν, βλ. Γ. Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1998, σ. 499.

55. *Κιγκλίδωμα. Ποιήματα*, τόμ. Γ', Κέδρος, 1997, σ. 449.
56. *Διάδρομος και σκάλα. Ποιήματα*, τόμ. Γ', ό.π., σ. 262.
57. *Μαρτυρίες, Β'. Ποιήματα*, τόμ. Θ', Κέδρος, 1989, σ. 235.
58. *Μονοβασιά. Ποιήματα*, τόμ. ΙΒ', Κέδρος, 1997, σ. 449.
59. Γιάννης Ρίτσος, *Αργά, πολύ αργά μέσα στη νύχτα*, Κέδρος, 1991, σ. 93-94.

